

Kirkegårdskultur 2024-25

Kirkegårdskultur

2024-25

Formand: Elof Westergaard
Tlf. 7542 1800
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Tlf. 2225 8667
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Dennis Næser
Tlf. 4046 7414
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Administration, ekspedition og webmaster: Foreningen for Kirkegårds kultur
c/ o Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 2896 8154
post@kirkegaardskultur.dk

Redaktion: Anne Kjærsgaard
Rikke Ilsted Kristiansen
Mette Fauerskov
Klaus Bertelsen
Michael Rohde-Petersen
Stine Helweg

Korrektur: Thomas Mogensen

Tryk/layout: Jelling Bogtrykkeri

ISSN: 0907-8541

Forsidemotiv: Copenhagen Light Festival
på Københavns Vestre Kirkegård.
Foto: Christoffer Askman.

*Kirkegårds kultur modtager gerne artikler uopfordret.
Send dem til post@kirkegaardskultur.dk mærket "redaktionen".*

Ved at indsende en artikel til og/eller acceptere publikation i Kirkegårds kultur accepterer forfatteren samtidig, at artiklen udgives digitalt og er digitalt tilgængeligt i bladet for evig tid. Forfatteren accepterer også, at Kirkegårds kultur har begrænset eksklusivitet (eneret) til artiklen i 1 år efter udgivelsen, hvorefter forfatteren kan råde over rettigheder til genbrug af artiklen andre steder, dog med henvisning til, at den første gang er bragt i Kirkegårds kultur.

Artiklerne i Kirkegårds kultur gengiver forfatternes egne holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Formandens beretning	10
<i>Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur Elof Westergaard</i>	
Kommunal kirkegårdsøkonomi	18
<i>Enhedschef Pernille Vange, Kirkegårde og Krematorier, Københavns Kommune</i>	
Folkekirkens kirkegårdsøkonomi	22
<i>Menighedsrådsmedlem i Måløv Sogn, bestyrelsesmedlem i Foreningen for Kirkegårdskultur Hans-Henrik Nielsen</i>	
Du spør' mig om håbet, hvor er det?	28
<i>Provst Christina Rygaard Kristiansen, Tønder Provsti</i>	
Nebsager Skovkirkegård	34
<i>Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent for Viborg Stift Mogens Dueholm, Skaarup Landskab</i>	
Værdighedens økonomi	44
<i>Ph.d. Anne Kjærsgaard</i>	
Vigtigheden af et gravsted. Samtale med Annette Heick	50
<i>Mette Storgaard</i>	
At reservere sit gravsted i god tid	56
<i>Susanne og Palle Konnerup</i>	
"Alt vi har er nu"	60
<i>HR-chef Michael Rohde-Petersen, Danske Stenhuggerier</i>	
At være på vej hjem i livet	62
<i>Forfatter og salmedigter Iben Krogsdal</i>	
Et gravtræ under gulvet	64
<i>Margit Larsen, Sdr. Broby Lokalhistoriske Arkiv</i>	
Braine danske soldaterkirkegård i 100 år	68
<i>Historiker og forfatter Jørn Buch</i>	
Lys på kirkegården	78
<i>Fotograf Christoffer Askman</i>	
Svendborg Assistens Kirkegård 1821-2021. Boganmeldelse.....	82
<i>Museumsinspektør Ulla Schaltz, Museum Lolland-Falster</i>	

Nakskov kirkegårde 140 år. Boganmeldelse	84
<i>Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent for Fyens Stift</i>	
<i>Benedikte Piil, Piil Landskabsarkitekt</i>	
Fortællinger fra Solbjerg Parkkirkegård. Boganmeldelse	88
<i>Fhv. provst Leif Arffmann</i>	
Den mangfoldige kirkegårdsverden: Kirkegårdens Arkitektur. Bogomtale	92
<i>Kommunikationschef Ulla Haahr, Københavns Stift</i>	
Generalforsamlingen 2024	96
Glimt fra årsmødet 2024.....	100
<i>Kirkegårdsvejleder, sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur</i>	
<i>Stine Helweg</i>	
Glimt fra seminaret Døden i naturen 2024	108
<i>Kirkegårdsvejleder, sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur</i>	
<i>Stine Helweg</i>	
Om Foreningen for Kirkegårdskultur	112
Bestyrelsen i Foreningen for Kirkegårdskultur	114

Forord

Gravsten og kister hører normalt til på kirkegården, men den 6. april 2024 indgik de som vigtige elementer i en protest imod forureningen af de indre danske farvande, som miljøorganisationen Greenpeace og Danmarks Sportsfiskerforbund havde arrangeret i Vejle. Forud havde de inviteret alle til at deltage via en dødsannonce for Vejle Fjord trykt i Politiken, hvori det hed, at fjorden var gået bort efter "efter længere tids kvælning. Fisk og planteliv er ebbet ud". Annoncen samt gravstenen med fjordens navn, den gennemsigtige glaskiste med vand fra fjorden og det begravelsesritual, som der blev gennemført på begravelsesdagen, blev alt sammen effektivt anvendt til at udviske skellet mellem menneske og natur, subjekt og objekt, og satte dermed et demonstrativt spotlys på vores særlige vestlige og moderne opfattelse af naturen som en rettighedsløs ressource for vores behov.

Begravelsen af fjorden var imidlertid langt mere end blot en aktivistisk performance baseret på en pastiche over vores begravelseskultur, for ud over at være et forsøg på at råbe offentlighed og politikere op på linje med så mange andre af tidens klima- og miljøaktioner, så gav ritualet også en reel mulighed for i fællesskab genuint at sørge over tabet af et landskab. Heri lignede fjordbegravelsen de særlige mindehøjtideligheder, som i de senere år er blevet afholdt i forbindelse med gletsjeres afsmeltning og uddøen forårsaget af menneskeskabte klimaforandringer, og som har givet deltagerne mulighed for at lade deres klimasorg komme til udtryk. Den første fandt sted i Island i 2019, hvor der blev afholdt en mindeceremoni og opsat en mindeplade for den nu forsvundne gletsjer Okjökull, og herfra har fænomenet bredt sig til flere steder i verden – f.eks. blev der afholdt en ceremoni for Pasterze-gletsjeren i Østrig i 2023, hvor en stor isblok formet som en kiste indgik.

For at vække til handling spiller miljø- og klimaaktivister ofte det apokalyptiske kort, som trækker på vores underliggende kristen-kulturelle forforståelse af verden som et sted, hvor altødelæggende destruktion og dom er i vente for dem, der ikke handler ret og i rette tid. Således også mindepladen ved Okjökull, hvor det hedder: "This monument is to acknowledge

that we know what is happening and what needs to be done. Only you know if we did it." Der er dog en stigende opmærksomhed på, at denne alarmistiske tilgang med dens pukken på det personlige ansvar for problemer, som reelt ikke bare kan løses individuelt, kan være kontraproduktiv og føre til passivitet enten i form af en eskapisme, hvor man undgår at se noget som helst ansvar i øjnene, eller i form af en apati, hvor man overmandes af et uoverstigeligt stort ansvar og handlingslammes. Der må håb til for overhovedet at kunne handle; en stadig tro på, at man evner at flytte noget, og at noget stadig lader sig flytte.

Ved fjordbegravelsen i Vejle blev der da også slået ind på håbets vej, endnu en gang under anvendelse af kristent arvegods. For ganske vist handler Johannes' Åbenbaring i Det Nye Testamente om dom og undergang, men endnu vigtigere rummer den også kulturelt gennemslagskraftige forestillinger om, at det efter brydningstiden ender godt, og allerede i Det Gamle Testamente lyder det, at Isajs stub vil skyde igen (Esaja 11,1); det af virkelig værdi vil ikke gå tabt. Det håb stod tydeligt frem i inskriptionen på gravstenen, hvor der stod "Her hviler Vejle Fjord // Må du genopstå" med tydelig sproglig reference til folkekirkens begravelsesritual. Og håbet for vore fjordlandskaber er stadig lysegrønt og synes tilmed at ville springe i skov, for sådan som planerne politisk ligger nu efterfølgende, ser vi ud til at være på vej mod nogle ganske radikale landskabsforandringer uden for kirkegårdsområderne, der skal imødegå miljø- og klimaudfordringerne. Mens det er godt nyt for fjordlandskaberne, vil planerne dog modsat føre til tab af andre landskaber, og allerede nu er der mennesker, der føler sig stærkt ramt af de mange store solcelleanlæg, der breder sig og skjuler alt det kendte og hjemlige; klimasorgen har mange ansigter.

Tab af landskaber er naturligvis ikke noget, der kun er forbundet med klima- og miljøudfordringer, landskaber kan gå tabt af mange andre årsager, og i Danmark ses f.eks. levn af begravelseslandskaber, som er gået tabt i både forhistorisk og historisk tid. Det danske kirkegårdslandskab af i dag ser sine steder også noget uddøende ud og med problemer så store, at der også i forhold hertil kan være fare for at ende i eskapisme eller apati. Men også kirkegården som samfundsinstitution er midt i en brydningstid, hvor der er brug for, at vi holder fanen højt og tænker, at vi står ved en ny begyndelse, hvor vi skal have de virkelige værdier med videre; dem, hvorfra begravelseskulturen på de danske kirkegårde fremover skal skyde sine nye kviste.

I dette årsskrift tager vi os derfor i særlig grad tid til at gøre kassen op og se nærmere på kirkegårdens værdier og fremtid. Flere artikler giver indblik i, hvordan kirkegårdenes økonomiske bundlinje og fremtidsudsigter ser ud, og hvorfor, ligesom flere forfattere kommer omkring, hvilke værdier og hvilken æstetik der for dem gør kirkegården til en kirkegård, og som skal tages med videre, og desuden beretter flere gravstedsindehavere om, hvad de personligt værdsætter ved kirkegården. Derudover bringer vi artikler, der ser nærmere på kirkegården fra et kulturarvsperspektiv, samt som sædvanlig anmeldelser af bogudgivelser inden for området og nyt fra Foreningen for Kirkegårdskulturs aktiviteter i årets løb.

Årsskriftet indledes med formand Elof Westergaards årsberetning, hvor han reflekterer over kirkegårdens unikke betydning som et sted, der sætter os ind i en tidsmæssig sammenhæng og minder os om, hvad vi skylder jorden og generationerne før os, og opfordrer i den sammenhæng til, at havepræget bevares i forbindelse med den igangværende grønne omstilling af kirkegårdene.

Pernille Vange skriver om økonomien i kirkegårdsdriften i Københavns Kommune og dens mange fremtidige udfordringer, men også om de økonomiske sidegevinster, som eksterne aktørers brug af overskydende areal og bygninger kan medføre.

Hans-Henrik Nielsen beskriver, hvordan 20 procent af kirkeskatten i dag bruges til at finansiere et underskud på folkekirkens kirkegårde, og det kritiske økonomiske krydspres de befinder sig i, fordi kirkegårdenes underskud forventes at stige, samtidig med at kirkeskatten forventes at falde.

Christina Rygaard Kristiansen spørger, hvordan landsbykirkegårdene kan forblive steder, hvor folk gerne vil begraves, uden at udhule kirkeskatten, og foreslår selv håbefuldt, at det kan ske gennem en radikal omlægning inspireret af tuegravene, så kirkegårdene kan driftes for langt færre midler for til gengæld at gøre det gratis at blive begravet og ligge på dem.

Mogens Dueholm beskriver den lille skovkirkegård ved Nebsager Kirke tegnet af Skaarup Landskab, der for nylig er etableret i en allerede eksisterende skov, og som med enkle greb understøtter både stedets kulturhistorie og biodiversitet.

Anne Kjærsgaard skriver med udgangspunkt i en sammenligning med debatten om aktiv dødshjælp om, hvordan kampen

mellem forskellige syn på, hvad en værdig død er, også har præget kirkegårdens udvikling med forskellige omkostninger og gevinster til følge.

Annette Heick finder det vigtigt, at efterladte har et gravsted på kirkegården, og drømmer selv om et familiegravsted. Til Mette Storgaard fortæller hun om de følelser og oplevelser, der ligger bag.

Susanne og Palle Konnerup beretter om den proces, der ud fra ansvarsfølelse og et ønske om selvbestemmelse har ledt dem frem til, at de allerede på forhånd har reserveret deres eget gravsted på kirkegården ved deres sommerhus.

Anne-Dorte Noes Vilslevs datter Amalie døde, mens hun stod på organventeliste. I et interview med Michael Rohde-Petersen fortæller hun, hvor meget hendes datters gravsted betyder for hende selv og for mange andre mennesker.

Iben Krogsdal tager udgangspunkt i sin salme *Du lagde livstid i min krop*, en livsvandringssalme, der ofte bruges som begravelsessalme, og sammenligner oplevelsen af tiden i vores eget lille liv med den særlige oplevelse, vi kan få af den store tid, når vi vandrer på kirkegården med dens mange gamle grave.

Margit Larsen har på Sdr. Broby Lokalhistoriske Arkiv fået indleveret noget så særligt som et gammelt gravtræ fundet under et gulv, og hun har undersøgt dets historie.

Jørn Buch fortæller historien om den danske kirkegård i Braine i Nordfrankrig, som denne sommer både kunne sit fejre sit 100. år, og at den sammen med andre krigsbegravelsespladser fra 1. Verdenskrig er blevet optaget på UNESCO's verdensarvsliste. Begravelser af fundne og identificerede danske soldater finder stadig sted på den.

Christoffer Askman er ophavsmand til billederne fra Copenhagen Light Festival, der de seneste år er rykket ind på Københavns Vestre Kirkegård, fra denne begivenhed stammer også årets forsidefoto.

Ulla Schaltz anmelder jubilæumsbogen *Svendborg Assistens Kirkegård 1821-2021*, skrevet af Tommy Christensen og Marianne Kjær.

Benedikte Piil anmelder jubilæumsbogen *Nakskov kirkegårde 140 år*, skrevet af Ulla Schaltz.

Leif Arffmann anmelder antologien *Fortællinger fra Solbjerg Parkkirkegård*, redigeret af Lars Schreiber Pedersen.

Ulla Haahr omtaler bogen *Kirkegårdens Arkitektur*, skrevet af Elof Westergaard og Mette Fauerskov.

Begravelse af Vejle Fjord, Skyttehushaven den 6. april 2024. Gravsten for Vejle Fjord lavet af en genbrugsgravsten, Filip's Sten & Billedhuggeri. I baggrunden glaskiste med uklart vand fra fjorden.
Foto: Mads Dalegaard.

Formandens beretning

ved årsmødet 2024

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

De danske kirkegårde er under forandring. Det er der ikke noget nyt i, for sådan har det altid været, og sådan vil det altid være, for så vidt det jo er de efterladte, der begraver eller får begravet deres døde, og de levende, der derved sætter spor, mange eller få, fra deres egen tid.

Navnene skifter på gravminder, nye navne kommer til, beplantningen ændrer sig efter klimaet og efter den smag og den æstetik, som er fremherskende. Det er, som det skal være.

Begravelsesform og begravelsespraksis, kirkegårdskultur med de spor, den sætter af grøn frodighed og materialiseret minde, er tidsbårne, og den forandres gennem tiden.

Traditioner og normer for, hvordan og hvor man begraves, gør sig stadigvæk stærkt gældende, og det har kirkegårdene gennem de seneste århundreder haft gavn af, men nu tegner der sig så også med større tydelighed i disse år spor af en mere omkalfatrende forandring.

Ja, det er mit indtryk, at de danske kirkegårde undergår en endog meget stor forandring i disse år. Og det hænger sammen med en række forhold.

Konkurrence og grøn omstilling

Det i samfundet store fokus på grøn omstilling har også holdt sit indtog blandt kirkegårdsfolk og skabt fornyet interesse hos mange menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser – man vil gerne være med til at understrege kirkegårdens grønne side. Det er godt. Og det er en glæde at se, hvordan kirkegårdsledere og gravere, menighedsråd og andre, oftest med glæde og begejstring, går ind i dette arbejde.

Man kan måske næsten tale om en grøn bølge også på de danske kirkegårde. Og det er glædeligt at møde den entusiasme, hvormed mange går ind i denne grønne omstilling.

Det er et arbejde, som kan være med til – set fra et kirkegårds-kulturperspektiv – at understrege kirkegården som en grøn oase midt i byen, og på landet kirkegården som et smukt og stemningsfyldt sted midt i al den opdyrkede jord. Det giver mulighed for at skabe mere grønne øer i bybilledet og i det stærkt opdyrkede landskab på landet.

Valg af kirkegården som begravelsesplads er imidlertid ikke længere en selvfølge. Sidste år blev ca. 10 % af alle urner strøet ud over havet eller fandt hjemsted andet sted. Og en undersøgelse har vist, at endnu flere ønsker, at deres jordiske rester ender der.

Og stort set hver uge – gennem det sidste års tid – kan man finde en stor helsides reklame fra den række af danske herregårde, som har etableret offentlig begravelsesplads i deres skove.

Havet og en række privatejede skove konkurrerer med de kommunalt og kirkeligt drevne kirkegårde.

Kirkegården er således ikke længere en selvfølge, selv om den generelt er værdsat. Man kan også sige, at de danske kirkegårde bliver konkurrenceudsat i disse år. Og vi skal ud at argumentere for – hvis vi finder det vigtigt – hvorfor man skal begraves på kirkegården. Det har jeg forsøgt at gøre ud fra et kirkeligt perspektiv i bogen *Skabt, skrøbelig og håbefuld* (Eksistensen 2022) og her også angivet, hvorfor det også giver mening ud fra et kirkeligt perspektiv, at folkekirken er med til at tage hånd om begravelse og kirkegårde.

Hvad angår den forandring, som så nu sker, kan man anlægge forskellige strategier.

Vi kan trække på skulderen og sige, at det er sådan, udviklingen er. Fravalget af kirkegården afspejler det norm- og kulturskred og den sekularisering, vi oplever i disse år. Det er en undgåelig følge af individualiseringen og samfundsudviklingen.

Positivt kan man dog også – hvad jeg mener, vi skal – tydeliggøre de danske kirkegårdes betydning og værdi. Det er ganske vist et sisfyosarbejde, der skal gøres igen og igen, en historie, der fortsat skal fortælles, for der er stærke kræfter i os selv og

vores moderne livsform, som trækker mod andre steder end kirkegården.

Kirkegården som samfundskritik

Jeg vælger nu at være optimistisk, men det kræver noget af alle os, som holder af de danske kirkegårde og gerne, sådan som formålet også er beskrevet i Foreningen for Kirkegårdskulturs vedtægter, arbejder for både at bevare og udvikle.

På den ene side består der en fortsat opgave i at reflektere over og tale kirkegårdene op og fortælle om, hvordan det er godt en dag at ende der og at få sine døde begravet der.

Der er et stykke oplysningsarbejde, som fortsat skal gøres, og som jeg også mener i al beskedenhed, at vi i Foreningen for Kirkegårdskultur bidrager med. Det er samtidig også indirekte et lille stykke samfundskritik at tale kirkegården op i dag.

På den anden side er det så også uhyre vigtigt, at vi fortsat arbejder på at gøre vores kirkegårde attraktive som steder, hvor det giver mening at begrave vores døde og selv en dag at ende. Dvs. der skal lyttes til de pårørendes ønsker og behov.

Her spiller f.eks. den grønne omstilling også en rolle, for så vidt den medvirker til, at kirkegården bliver et rum, man gerne træder ind i og får lyst til at besøge.

Det er vigtigt, at vi fortsat søger at tilpasse os de ønsker og behov, der kan være, herunder at vi også har øje for f.eks. de mange forskellige livs- og familieformer, vi lever i i dag. Det skal gerne være sådan, at man som pårørende føler sig mødt og kan se sit liv afspejlet også i begravelseskulturen. Sådan at man tænker: Her er godt at ende sine dage, her vil jeg gerne begrave mine pårørende.

I forhold til det første: refleksionen over kirkegårdens betydning og det oplysningsarbejde, som fortsat ligger foran os, så er den øgede interesse for begravelse i hav og skov egentlig en gave, for den ansporer til yderligere overvejelser over, hvorfor kirkegårde er vigtige og er af særlig betydning. Hvorfor kan vi ikke nøjes med at strø alle ud over havet og begrave dem i fredskov.

Jeg vil i den forbindelse gerne kort præsentere den nyligt fratrådte amerikanske professor i litteratur ved Stanford University Robert Pogue Harrison. Pogue Harrison har udgivet bøger om henholdsvis haver og skove. Og han udgav for 20 år siden bogen *The Dominion of the Dead*, en bog om døden. Hans bøger er på en og samme tid filosofiske og poetiske, inddrager litteratur og handler samtidig om noget meget konkret og fysisk: haver, skove og kirkegårde.

Jordbunden eller hjemme i hjemløshed

Et karakteristikum ved det moderne liv, skriver Pogue Harrison, er, at man føler sig hjemme i hjemløsheden. Dvs. at man gerne vil undgå at stedfæstes.

Her kan skoven og havet, måske i endda endnu højere grad, synes at give mere plads til det moderne menneske end kirkegårdens afgrænsede område. Skoven er vid, og havet åbent. Her synes ikke på samme måde som på kirkegården at være grænser. Her får vi en stærkere fornemmelse af, at vi bliver del af et levende kosmos, en stor og uafgrænset natur.

Det er imidlertid en illusion sådan at dyrke hjemløsheden, skriver Pogue Harrison. Det at være menneske er karakteriseret ved det at være jordbunden, og begravelsen er med til at skabe kultur, for så vidt begravelsen og håndteringen af den døde på en værdig måde understreger mennesket som del af en større historie, et konkret liv, der hvor man nu lever og bor. Det kan vel være, at vi kan flytte os mere og rejse ud i den ganske verden, men tyngdekraften har dog fat i os, og vi er stedbundne, uagtet at vi flytter sted.

Nogle vil måske indvende, at det lyder "old-school"; det moderne menneske er jo flyttet fra landet til byen, og vores liv bevæger sig i stadig stigende grad fra det nære til det virtuelle; vi kan "multitaske" og føler måske ligefrem, at vi godt kan være flere steder på én gang. Steder betyder ikke så meget.

Omvendt kan man sige, at hvad vi lærer og genopdager i disse år med bl.a. den nødvendige grønne omstilling er netop, at mennesket er indfældet i og forbundet med sin omverden.

Vi har troet os fri af naturen og ment, at vi blot kunne bruge løs af jordens ressourcer, som om vi mennesker var løsrevet fra

den verden, vi går i, og ikke behøvede at tage hensyn til, hvad vi efterlader til kommende generationer.

Det må jo her gælde, at det bliver vigtigt ikke kun at indgå i naturen, hvad havet og skoven i sig selv kan tjene til, men også i historien, i tiden. Det sidste er virkelig kirkegårdens fortrin, hvad den tjener til, for så vidt den fortsat udvikler sig og giver plads til, at der tegnes spor af det levede liv.

Kirkegården er et spejl af det levede liv, taknemmelighedens sted.

Er vi i en tid, hvor der virkelig er brug for en tænkning, der flytter mennesket ud af centrum, skubber os ind i verden, skærper vores sans for jordens ressourcer og øger vores solidaritet med den jord, vi bebor, så er der samtidig brug for at sætte mennesket ind i en tidsmæssig sammenhæng – et sted, hvor vi oplever og mindes, hvad vi skylder jorden og generationerne før os. Jeg vil i den sammenhæng tillade mig at betragte kirkegården som helt central.

Og tænk, hvis vi kan tale det frem i de kommende år, så det lejrer sig i os.

På Horsens Vestre Kirkegård er et skovareal åbnet for begravelser i 2021. Lette træpavilloner tegnet af landskabsarkitekt Charlotte Skibsted markerer to af indgangene til området.
Foto: Mette Fauerskov, 2024.

Friheden i naturen

I sine to bøger om henholdsvis skove og haver reflekterer Pogue Harrison over skovens og havens betydning i primært europæisk kulturhistorie.

Vores billede af skoven er dobbelt, på en og samme tid et dragende sted og et sted, man kan frygte. Sådan har det været siden antikken.

I vores tid er skoven primært dragende, forstået som et sted, vi holder af, både fordi skoven er stemningsfuld, vi holder af at gå der under de høje træer og lugte til skovbunden, og samtidig er skoven i høj grad også et sted for vores fritidsaktiviteter. Hvad enten vi kan lide at løbe, gå eller cykle på mountainbike der.

Det farlige, skovflåten og de nytilkomne ulve, synes ikke at kunne afskrække os fra skoven.

I en følelsespræget tid og i kontrast til den ordnede og indhegnede kirkegård bliver skovpræget attraktivt, fordi skoven

Gammel Sogn Kirkegård ved Ringkøbing har som mange andre middelalderkirkegårde et havepræg og indeholder både gamle familiegravsteder og et område med nye gravsteder i græs.

Foto: Mette Fauerskov, 2021.

signalerer frihed, inkorporerer mennesket i en større sammenhæng og samtidig måske også bedre end kirkegårdens indhegnede rum afspejler det utæmmede, det ukendte og det farlige, hvad døden vel også er for os i dag. Skoven og også havet har en sådan dobbelthed over sig, som let gør kirkegården lille.

I arbejdet med udviklingen af kirkegårdene skal vi have øje for disse forhold. Jeg er ikke i tvivl om, at det indebærer et større arbejde med og en dybere indsigt i, hvordan der skabes stemningsfulde rum på kirkegården, som kan gribe både menneskets uendelighedsfølelse og dets håndtering af døden.

I min læsning af Pogue Harrison og midt i arbejdet med at gøre kirkegårdene mere grønne, mere skovprægede, så står det dog mig også mere og mere klart, at kirkegården også fortsat skal bevare sit havepræg.

Haven i tiden

Haven står i en vis forstand i modsætning til både skoven og havet. Pogue Harrison skriver herom i sin bog om haver fra 2008. Haven ser han som et modrum til en ofte tumultarisk omverden, en lille verden af større harmoni, som forlods giver os et billede af paradys, af det lyse.

Netop det aspekt er vigtigt, midt i en tid, hvor der ønskes mere vild natur og mere ekstensivt drevne kirkegårde, både fordi ønsket om mere vild natur er til stede, og fordi vi af økonomiske grunde må søge nye løsninger for at bevare vores kirkegårde. Her bliver det vigtigt at holde fast i betydningen af, at kirkegården også fortsat betragtes som en have og bibeholder et vist havepræg.

Pogue Harrison skriver i indledningen til sin bog om haver: "Det er, fordi vi er kastet ind i historien, at vi må kultivere, passe, vores haver." (Min oversættelse).

Man kan også formulere det sådan, at haven som en menneskeskabt oase udfolder, viser og tydeliggør, at det menneskelige betyder noget. Skoven og havet behøver ikke at vise det menneskelige, men det gør haven.

Haven viser os som historiske væsener, der er med til at forme denne verden. Og det er jo netop pointen også med kirkegårde, at dér på én gang begraver vi de jordiske rester af de

mennesker, som har levet, og finder en afspejling af det levede, eller der er i alt fald plads til det menneskelige aftryk; og dette aftryk tilkendes værdi og betydning.

Kirkegården er det sted, som afspejler, at menneskers liv betyder noget.

Pointen er altså den, at kirkegårdskulturen skal have kritisk øje for og værne om det menneskelige og dets betydning. Og det må vi ikke glemme, uanset hvor fokus er lige nu og her, om det er øget rationel drift, mindre omkostningstung drift eller grøn omstilling. Vi skal både fortsat turde drøfte, hvad der er en værdig begravelsesform og omgang med de døde, og hvordan vi gør kirkegårdene til fælles rum, hvor vi kan finde trøst og glæde og mod til at leve det liv, hvor døden er et vilkår for alt levende.

Her kan vi lære af nutidens fascination af havet og skoven, og samtidig må vi have modet til at ytre det, jeg vil kalde en form for samfundskritik, ved at pege på betydningen af de fælles rum, vi har i samfundet. Skoler, sygehuse, børnehaver, parker og så også kirkegårdene. Arbejdsmiljø og grøn omstilling er vigtigt, følelse og rationel tankegang ligeså, men der er samtidig brug for tanker om, hvordan man skaber rum af både eksistentiel og samfundsmæssig betydning, hvor vi hverken glemmer, hvad vi kommer af, og hvor vi hører til, eller hvad vi er givet og kan bidrage med i vores liv. Dét alt sammen tjener kirkegården til.

Kommunal kirkegårdsøkonomi

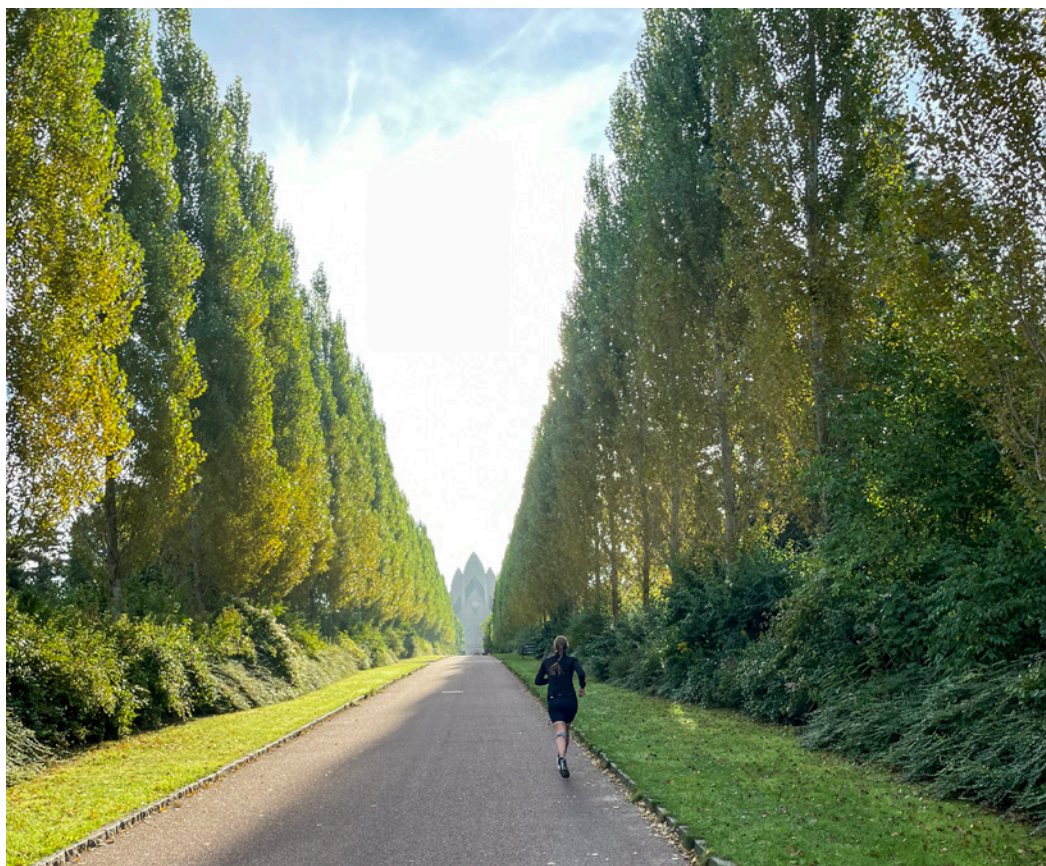
Af Pernille Vange

Enhedschef for Kirkegårde og Krematorier, Københavns Kommune

I Københavns Kommune er der fem kommunalt administrerede kirkegårde med et samlet areal på 130 hektar: Vestre, Bispebjerg, Assistens, Sundby og Brønshøj kirkegårde.

Den største af disse kirkegårde er Vestre Kirkegård, der med sine 54 hektar også er Danmarks største. Den mindste er Brønshøj Kirkegård på 3 hektar. Brønshøj Kirkegård adskiller sig fra de fire øvrige kirkegårde ved at være udliciteret og drevet af anlægsgartnerfirmaet OKNygaard, der har vundet opgaven i et udbud. På Brønshøj Kirkegård varetager Køben-

Poppelalléen på Bispebjerg Kirkegård med Grundtvigskirken i point de vue.
Foto: Pernille Vange, 2024.

havns Kirkegårde alene betjent opgaver som urnenedsættelser og begravelser. Alle andre opgaver løses af OKNygaard.

Kirkegårdene i København rummer knap 25 afdelinger rettet mod særlige trossamfund og/eller geografier, herunder også en ateistisk gravplads på Bispebjerg Kirkegård samt et gravområde for "Gadens Folk" på Assistens Kirkegård.

I tilknytning til kirkegårdene er der to krematorier, hvor der i 2023 var i alt 6.600 kremationer. 60 % af disse borgere havde bopæl uden for Københavns Kommune.

Økonomien i kirkegårdsdriften

De samlede udgifter til drift af de københavnske kirkegårde og krematorier var i 2023 på i alt ca. 73 mio. kr. Heri indgår ca. 25 mio. kr. til drift af de to krematorier. Zoomer man ind på de rene driftsudgifter til de fem kirkegårde, er de samlede udgifter hertil ca. 51 mio. kr. Udgifterne var fordelt som følger:

Gravplads for gadens folk på Assistens Kirkegård i København.
Foto: Pernille Vange, 2024.

Driften af Vestre, Bispebjerg, Assistens og Sundby kirkegårde – ca. 48 mio. kr.

Driften af Brønshøj Kirkegård (alene anlæg og vedligehold) – ca. 3 mio. kr.

De samlede udgifter til kirkegårdene fordeles stort set ligeligt imellem henholdsvis takst- og skattefinansierede opgaver. Lønsummen udgør ca. 80 % af de samlede udgifter. Københavns Kirkegårde bliver løbende mødt med krav om modernisering og udvikling samt effektiviseringer til gavn for borgerne.

Fokus på korrekt prissætning af kirkegårdens ydelser

Centralt i arbejdet med kirkegårdstakster har de seneste år været et fokus på korrekte og prisægte takstberegninger.

Der er takstberegninger bag alle de ydelser, som Københavns Kirkegårde udbyder. I taksten for en kistegrav er der f.eks. indregnet udgifter til:

- rydning og klargøring af gravstedet
- gravemaskine samt gravning af graven og afstivning
- tilkastning og oprydning af gravstedet efter nedsættelsen
- betjentfunktion, kontrol af grav, tilstedeværelse ved tilkastningen.

Beregningerne opdateres hvert år med aktuelle lønniveauer samt priser på materiel og vedligehold, herunder også om nye metoder har ændret på tidsforbruget til løsning af de givne opgaver.

Seneste eksempel herpå er en ny og mindre granpyntning til gravstederne, der blev introduceret i vinteren 2023-24.

Fokus på prisægte beregninger har betydet generelt stigende priser på kirkegårdenes kunderettede ydelser.

Økonomiske og driftsmæssige udfordringer i årene, der kommer

Styringen af udviklingen af de københavnske kirkegårde er politisk forankret i Borgerrepræsentationen. Den langsigtede udvikling har afsæt i en udviklingsplan for hver enkelt kirke-

gård. Planen rækker frem til 2065. De løbende beslutninger i driften har afsæt i denne plan.

Som andre kirkegårde står de københavnske kirkegårde over for store forandringer i efterspørgselsmønstret og en dobbelt udfordring med, at gravstederne optager en faldende del af kirkegårdens areal. Samtidig er der en nedadgående efterspørgsel efter ydelser som granpyntning, sommerblomster og vedligehold af gravsteder.

Der tages løbende politiske beslutninger med sigte på, at kirkegårdene er relevante i den tid, de er en del af. F.eks. er der etableret en terapihave på Vestre Kirkegård. Samme sted er et kapel under omdannelse til et teater. Sidegevinsten ved disse initiativer er, at der kommer medfinansiering til driften af kirkegårdens bygninger og arealer.

Dette ændrer imidlertid ikke på, at det på lang sigt kan blive nødvendigt at se på udgifterne til driften af kirkegårdene. Her har det betydning, at kirkegårdens indtægter på stort set samtlige takstfinansierede områder er for nedadgående. F.eks. er der alene fra 2021 til 2023 sket et fald på knap 37 % i efterspørgslen efter renhold af kistegravsteder. Der er flere forklaringer, der spiller ind her. Centralt står, at tilvæksten af nye kistegravsteder er langt mindre end det antal, hvor fredningstiden ophører og/eller de pårørende frasiger sig et gravsted, de har haft gennem en længere årrække. Hertil kommer, at den største tilvækst i antallet af nye gravsteder sker blandt befolkningsgrupper, der i langt højere grad end etniske danskere har tradition for selv at passe gravstedet og dermed fravælger kirkegårdens tilbud. Der tegner sig også et billede af, at de pårørende i højere grad end tidligere frasiger sig et gravsted, når fredningstiden er udløbet. Hertil kommer, at en mindre, men dog voksende, del af gravstedsejerne vælger private gartnerfirmaer til at passe deres gravsteder.

Med til billedet af de fremtidige udfordringer for kirkegårdens økonomi hører, at et voksende antal pårørende fravælger kirkegårdens ydelser på den anden side af en kremation. Et eksempel herpå er, at andelen af asker til askespredning på 10 år er steget fra 6 % til knap 11 %, og at et stigende antal urner sendes til private skovkirkegårde.

Urnegrave på Brønshøj Kirkegård.

Foto: Pernille Vange, 2024.

Folkekirkens kirkegårdsøkonomi

Af Hans-Henrik Nielsen

Menighedsrådsmedlem i Måløv Sogn, bestyrelsesmedlem i Foreningen for Kirkegårdskultur

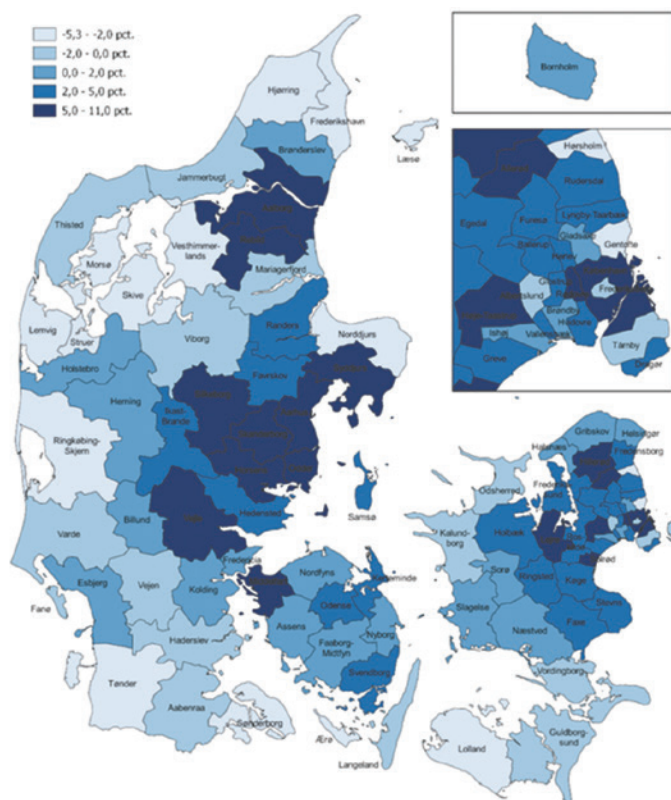
Kirkegården omkring
Sct. Mortens Kirke på Fur.
Foto: Hans-Henrik Nielsen,
2024.

Folkekirkens kirkegårde er en vigtig og betydningsfuld del af kirken, og ofte skal man hen over kirkegården, når man skal i kirke. Kirkegårdene betyder meget for hele befolkningen, og en meget stor del af danskerne mener, at det er vigtigt at vedligeholde kirkegårdene godt.

Den udvikling, vi ser i samfundet, med befolkningens aldersfordeling, flyttmønstre, ændrede begravelsesmønstre og den faldende medlemsprocent i folkekirken, stiller kirkegårdene over for en række udfordringer.

Færre og ældre medlemmer

Den befolkningsmæssige udvikling i Danmark påvirker kirken ligesom resten af samfundet. Også folkekirken medlemmer bliver ældre. I 2024 er 20 % af befolkningen på 5.960.000 i aldersgruppen over 66 år. I 2034 forventes den andel at være steget til 23 %, og i 2040, hvor befolkningstallet forventes at være steget til 6.128.000, vil den være 24 %.

Ændring i folketallet
2022-2030, pct. Kilde:
www.statistikbanken.dk.

Når vi bliver flere i Danmark, betyder det desværre ikke, at der bliver flere medlemmer af folkekirken. Det skyldes, at befolkningstilvæksten kommer fra dem, der er født fra omkring 1980 og frem, hvoraf mange ikke er medlemmer af folkekirken. Befolkningstilvæksten kommer også fra den indvandring, der løbende sker, hvor nogle nok er kristne, men ikke bliver medlemmer af folkekirken, f.eks. alle de ukrainere, som er kommet hertil efter Ruslands overfald på Ukraine.

Også befolkningens flyttemønstre har betydning for folkekirken økonomi. Landdistrikterne oplever en stagnerende eller faldende befolkning. Ifølge Danmarks Statistik vil den hidtidige udvikling fortsætte frem mod 2040. Et betydeligt antal

kommuner kan ligefrem se frem til et faldende indbyggertal i de kommende år og derfor også et fald i antallet af indbyggere i den arbejdsdygtige alder.

Alt dette har betydning for grundlaget for at opkræve skat i kommunerne og for grundlaget for kirkeskatten.

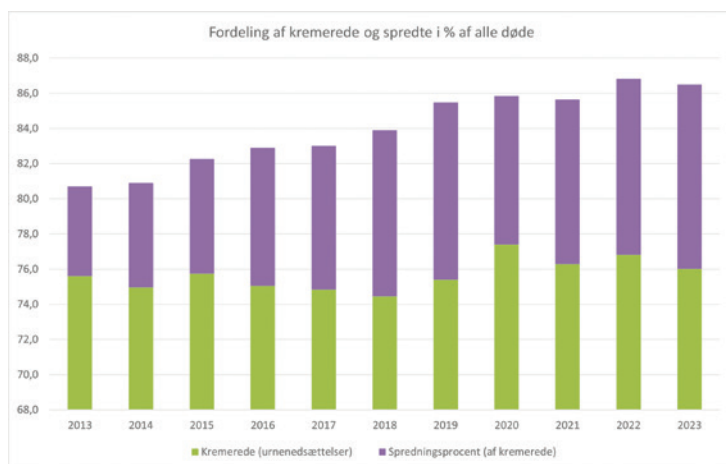
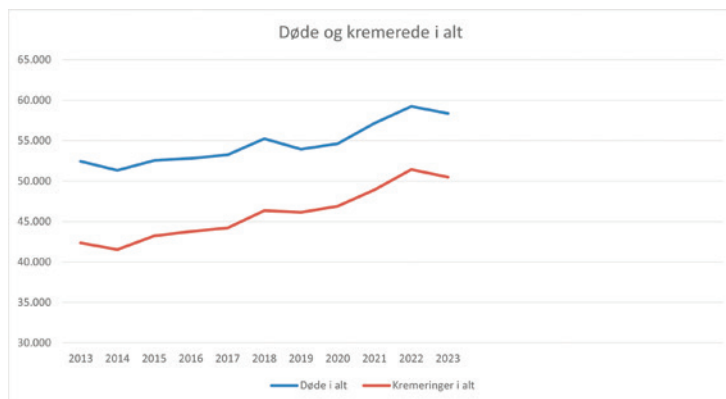
Voksende underskud på kirkegårdsdriften

På kirkegårdene er udgifterne gennem årene steget mere end indtægterne, og i 2023 var der for hele landet et samlet underskud på kirkegårdsdriften, eksklusive krematoriedrift, på 1.073 mio. kr., som blev dækket af kirkeskatten. Det betyder, at godt 20 % af kirkeskatten blev brugt til at dække underskudet på kirkegårdene på landsplan. Der er dog betydelige afvigelser herfra rundt om i landet.

Det samlede underskud for kirkegårdsdriften i folkekirken er kun blevet større gennem årene, fra 923 mio. kr. i 2013 til nu de nævnte 1.073 mio. kr. i 2023.

Der er desværre næppe nogen tvivl om, at denne udvikling vil fortsætte. Der er flere forhold, som peger i den retning. Der har været en betydelig ændring i begravelsesmønstrene i Danmark. Flere og flere vælger at blive kremeret frem for at få en traditionel jordbegravelse, og det har mindsket behovet for store gravsteder og givet anledning til andre gravsteder i forskellige udformninger.

Den stadig stigende andel af døde, der kremeres (fra 80,7 % i 2013 til 86,5 % i 2023), har en stor indflydelse på behovet for

kirkegårdsarealer til gravsteder. Når så også andelen af de kremerede, der bliver spredt, er steget fra 5,1 % til 10,5 % i samme periode, er det tydeligt, at de ændrede begravelsesmønstre har en betydelig effekt på kirkegårdene. Kirkegårdene bliver ikke mindre, men behovet for gravpladser og størrelsen på dem bliver mindre.

Denne udvikling betyder ikke alene, at der sker en ændring på kirkegårdene, så der bliver færre kistegravsteder og flere urnegravsteder i form af urnehavegravsteder, plader i græs eller gravsteder uden gravsten – alle arealmæssigt mindre end kistegravstederne og med en fredningstid på ti år i modsætning til kistegravstedernes 20 år eller mere.

Når der på denne måde bliver mindre behov og efterspørgsel på både plads og tid, har det også indflydelse på, hvilke beløb der kommer ind på aftaler om vedligeholdelse af gravsteder. Det mærkes ikke mindst på kirkegårdene i landdistrik-

terne, hvor der nedlægges flere gravsteder, end der etableres, og hvor det ikke mindst er kistegravstederne, der nedlægges, hvorved udgiften til vedligeholdelse af arealet overgår til kirkegården.

Aftaler om vedligeholdelse af gravsteder indgås ofte for den fredningsperiode, som gælder for det pågældende gravsted. Frem til 2007 blev de samlede beløb for hele perioden først udbetalt til kirkegården ved aftalens udløb. Det betyder, at indtægter fra disse aftaler forsvinder over de kommende år og i praksis slutter omkring år 2038. For aftaler indgået efter 2007 udbetales beløbene løbende i lige store rater over aftaleperioden.

Det har fremrykket indtægterne, men har også medført, at afkastet fra vedligeholdelsesaftalerne, de såkaldte gravsteds-kapitaler, bliver mindre, fordi de løbende udbetales, og da afkastet, med de tilladte placeringsmuligheder for gravsteds-kapitalerne, sjældent overstiger inflationen og lønudviklingen, betyder det, at de ikke altid dækker udgifterne til vedligeholdelsen i hele aftaleperioden.

Selv om indtægterne nu kommer tidligere i vedligeholdelsesperioden, betyder de færre og mindre gravsteder, at et større driftsunderskud på kirkegården skal dækkes af kirkeskatten.

Fremtidens kirkegård

En nylig opgørelse viser, at de 15 provstier, der har de største nettoudgifter pr. medlem til kirkegårdsdrift, fra 379 kr. pr. medlem til 636 kr. pr. medlem, alle er landdistriktsprovstier. Noget, der uden tvivl giver anledning til overvejelser om den fremtidige kirkegårdsdrift.

Nogle af de overvejelser, som kan komme på tale, er at lave udviklingsplaner for kirkegårdene og tilpasse dem til de ændrede krav og ønsker til begravelsesformer. Det kan være med kirkegårdsafsnit med forskellige udtryksformer, lige fra de helt traditionelle gravsteder til gravsteder i natur og skov, med alle de mellemformer, der kan være derimellem.

Med færre og mindre gravsteder bliver der større fællesarealer på kirkegårdene, og derfor er det også oplagt at se på, hvordan de skal plejes, og om man kan nedbringe udgifterne til det. Der kan også ses på standarden af vedligehold. Der

kan være anledning til at lave differentieret vedligehold på kirkegården, så den tilpasses den brug, der er af de forskellige kirkegårdsafsnit, og de begravelsesønsker, som folk har. Der kan også være anledning til at se på samarbejder mellem kirkegårde, så flere kirkegårde passes samlet.

Endelig er kirkegårdene også en del af vores kulturarv, som der skal passes på, og det kræver også økonomi.

Med de udsigter for fremtiden, som befolkningsudviklingen, flyttemønstrene, de ændrede begravelsesmønstre og de deraf følgende større ubenyttede kirkegårdsarealer giver, er der ikke tvivl om, at mange kirkegårde vil opleve stigende udgifter til vedligeholdelse af fællesarealer og gravsteder og færre indtægter fra vedligeholdelsesaftaler. Det kræver stor opmærksomhed på kirkegårdenes økonomi.

Du spør' mig om håbet, hvor er det?

Tanker om landkirkegårdenes fremtid og økonomi

Af Christina Rygaard Kristiansen

Provst, Tønder Provsti

Kirkegården er håbets sted. Stedet, hvor den kristne tro får et af sine mest markante og for mange mest betydningsfulde udtryk. Her bor opstandelsens håb. For mange er kirkegården et trøstens sted. Den er også den akutte og den blivende sorgs sted. For nogle er det den daglige gåturs sted. Kirkegården rummer det hele. Det gør den både i byerne og på landet. På én og samme tid de dødes have og de levendes åndehul.

Vi er, som kirken altid er det, under Guds velsignelse i færd med at forme fremtiden. Det gælder også kirkegårdenes økonomiske fremtid. Der findes ingen situation, som Gud ikke er Gud for. Det gælder også den situation, at folkekirken om forholdsvis få år vil råde over et par milliarder mindre, end den gør lige nu – svarende til ca. 2/7 af de samlede indtægter. Det vil betyde ændringer – også for kirkegårdene.

Landkirkegårdene er dér, jeg har haft min gang som præst gennem snart 30 år og nu også i en årrække som provst. Det følgende er derfor i særdeleshed skrevet med disse for øje, selv om der er en del, som vil være af mere almen karakter.

Jeg vil ikke bruge mange tegn på at ridse landkirkegårdenes udfordringer op. De vil være de fleste læsere bekendt. Urbaniseringen tømmer landområderne for indbyggere (i Tønder Provsti har alle sogne på nær ét mistet mellem 10 % og 43 % af medlemmerne over en ca. 15-årig periode). Dette vilkår har sammen med et stadig stigende antal urnegravsteder, høje priser, spredning over åbent hav og konkurrerende begravelses-tilbud gjort, at der på så godt som alle kirkegårde er mere end god plads. Spørgsmålet er, hvordan vi sikrer, at kirkegårdene forbliver kirkegårde, hvor folk vil begraves, uden at bunden går ud af kirkekasserne og al anden kirkelig aktivitet afskaffes. Hvordan bliver kirkegårdene steder, der også i fremtiden forkynder opstandelse og håb? Hvordan sikrer vi, at kirkegårdene ikke reduceres til en blanding af veldrevne parker og kul-

turhistoriske opbevaringssteder for svundne tider? Hvordan ser vi frimodigt og fulde af håb fremad på kirkegården i stedet for at klynge os til en fortid, som kun meget få, når det kommer til stykket, er villige til at betale for at beholde?

Fremtid er et flertalsord, selv om det ikke traditionelt er sådan sprogligt. Jeg vil alligevel gerne fastholde, at det er tilfældet: fremtider. Vi får et langt stykke hen ad vejen den fremtid, vi vælger at arbejde for. Det er så utrolig vigtigt at huske, at der er tale om valg. Også hvis man vælger ikke at gøre noget.

I forhold til kirkegårdene kan vi vælge at bruge vores kræfter og penge til af al magt at holde fast i fortiden, vel vidende at økonomien vil tvinge os til at gøre en lille smule mindre hvert år. Det valg vil blive en tabshistorie, der naturligt vil give næring til samtaler om det, der var. Det, der ikke længere er muligt. Samtaler om, hvor trist det hele dog er, og hvor godt det var før. Vi holder op med at tænke teologisk om kirkegården som håbets sted og lader den reducere til et "grønt område", udfordret på økonomi og bevaringsstrategier. Den strategi er der ingen energi i. Det er en drænende strategi.

Vi kan også vælge at omlægge vores kirkegårde radikalt. Give slip på vaner og vanetænkning om, hvad der er godt. Sandheden er, at vanetænkning sjældent siger meget om, hvad vi kan lide, men oftest blot, at vi kan lide det, vi kender. Det er trygt og i vores komfortzone. Hvem vil ikke gerne være der? Problemet med komfortzonen er, at i den zone er der intet og ingen, der vokser. Det meste står stille eller bevæger sig så langsomt, at vi ikke opdager det.

Det vil være en stor pædagogisk opgave at forklare, hvorfor kirkegårdene radikalt ændrer udseende, hvis det er det, vi vælger. Det er der overhovedet ingen tvivl om. Men bare fordi noget er en stor opgave, betyder det ikke, at det ikke er muligt. Det vil også være en fremragende mulighed for dialog og forkyndelse for kirken.

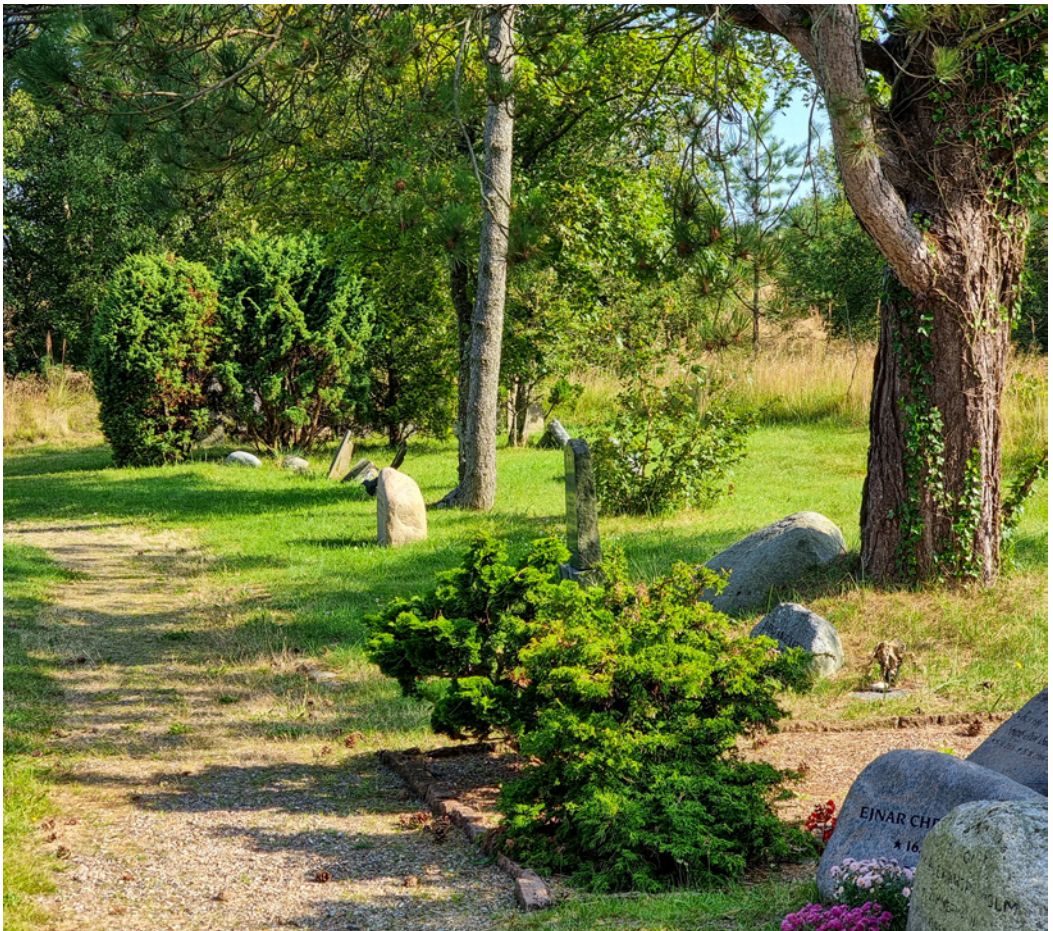
Et af de argumenter mod en radikal omlægning af kirkegårdene, jeg oftest hører, er: Omkring 86 % af befolkningen har svaret, at det vigtigste arbejde, folkekirken udfører, er at sørge for, at kirkegårdene er i orden. Jeg har ikke set spørgsmålet, der resulterede i det svar, men jeg tillader mig at tvivle på, at de, der blev spurgt, fik præsenteret de økonomiske fakta. Samtidig forstår jeg udmærket, at alle, der er blevet stillet over for regningen for et legatgravsted, der løber i 30 år, tænker, at så

skal det godt nok også se "ordentligt" ud. Hvad "ordentligt" så ellers lige er for en størrelse.

Selv har jeg følgende drøm om, hvordan kirkegårdene kan ende med at arbejde og se ud:

Jeg har en drøm, som jeg drømmer med åbne øjne og vilje til at lægge kræfter i. En drøm om kirkegårde, hvor det er gratis at komme i jorden og ligge i jorden. Det usynlige skilt, som for nuværende står over vores kirkegårde, hvorpå der står: "Og har du penge, så kan du få, og har du ingen, så må du gå", skal væk. Helt væk. Det er en kristen barmhjertighedsgerning at begrave de døde. Ikke en god forretning. Og ingen oplever det barmhjertigt, når de i deres akutte sorg mødes med prislister og må erkende, at de faktisk ikke har råd til at have deres døde liggende på kirkegården på den måde, de helst ville. Eller er villige til at betale, hvad der nogle steder

Råbjerg Kirkegård.
Foto: Christina Rygaard
Kristiansen, juli 2024.

svarer til en lille brugt familiebil, for at kunne efterkomme afdødes ønske.

Det kommer aldrig til at kunne løbe rundt, hvis det hele bliver gratis, lyder bekymrede røster. Nej, men det løber jo heller ikke rundt nu. Jeg kender ingen kirkegårde, der hviler økonomisk i sig selv. Gør vi det gratis at komme i jorden og ligge i jorden, så må vi kigge på, hvad vi på hver enkelt kirkegård har råd til at gøre med hensyn til plejeniveau, når vi ikke tjener penge, og så indrette os efter det. Det er et valg. Et valg, det er muligt at træffe, hvis man vil. "Men hvad vil folk dog ikke sige?" Det er her, opgaven med at fortælle, hvad man gør, og hvorfor man gør det, kommer ind. Den er en Gudgiven mulighed for at komme i dialog med mennesker om noget, der betyder noget for dem. Og så er det nok sådan, at har man ikke betalt i dyre domme for et gravsted, vil der nok være en lidt større rummelighed i forhold til, hvordan kirkegården kan se ud. For ikke at tale om, hvor godt mange vil finde det at være en del af en større historie om lighed, barmhjertighed og skabelsesteologiske begrundelser for at gøre en forskel.

Vi har god plads, så vi kan lade stenene stå op eller lægge dem ned, dér hvor de hører hjemme, på graven. Det kan være i langt græs, der bliver slået et par gange om året, eller oftere med robotklipper, hvis man foretrækker det. Det vil være slut med at klippe "fødder" langs sten og træer. Men der vil være plads til, at gravminderne kan blive stående længere, end de gør nu, så både lokale og tilrejsende kan gå og lede efter dem, de har kendt, og finde dem.

På den måde slipper vi for den voksende plage: lapidarier. Eller det, der efter min mening er endnu værre: skikken med at ændre gravsteder til kulturhistoriske opbevaringspladser for gravminder, som netop vores tid synes, det er værd at bevare, men som ikke, når de er sat ind tilfældige steder for at skjule tomheden og bevare strukturer, der ikke længere er brug for, har noget som helst med gravsteder at gøre. De står bare og lader som om og tager alvoren ud af tanken om, at et sted er nogens grav. Intet andet betyder i den fortælling noget, end at det ser pænt ud, hvilket ofte betyder, at der ser ud, som det plejer.

Vi er som kirke bedre end det. Vi er ikke kaldet til at lade som om. Det er for småt, for lidt, for tomt. Som trosfællesskab, der begraver de døde som en barmhjertighedsgerning, er vi kaldet til andet og mere end at bruge gravminder til at pynte i rækkerne og fastholde fortidens former.

I en verden, hvor problemer med svindende antal insekter bare vokser og vokser, kan vi bruge vores kirkegårde til at være med til at skabe levesteder for lokale arter ved at plante hjemmehørende buske og træer, der ikke kræver meget pleje, når de er etablerede. I nogle områder vil det måske ligefrem, hvis menighedsrådene er parate til at arbejde for det, være muligt at etablere bestøvningskorridorer ved hjælp af flere kirkegårdes fælles planlægning til gavn for biodiversiteten og dermed hele lokalsamfundet. Alt sammen drevet af et skabelsesteologisk bud på, hvordan vi bedst tjener den natur og det lokalsamfund, vi har fået betroet at være en del af.

Hvor skal pengene komme fra? Lige nu bruger vi en anseelig sum på at rydde op og tilrette kirkegårde, tegne nye planer for mindre og mindre brugsarealer, samtidig med at vi klipper og ordner derudad. Vi udskifter hække, klipper hække og planter blomster og lægger gran.

Det er mig magtpåliggende at understrege, at det gøres godt og samvittighedsfuldt af de mange fremragende, kompetente og hengivne medarbejdere på folkekirkens kirkegårde. Min drøm om, hvordan kirkegårdene kan være i fremtiden, er ikke en kritik af alt det glimrende, fine arbejde, der gøres nu. På ingen måde. Det er alene drevet af, at jeg kan se i den økonomiske krystalkugle, at vi ikke vil kunne betale for alt dette arbejde i fremtiden. Godt arbejdsmiljø begynder nu engang med, at man får løn for sit arbejde. Godt arbejdsmiljø er også, at der er en optimisme omkring ens arbejde. En oplevelse af, at det giver mening, og en rimelig forventning om, at der er en plan med det, der gøres, som rækker ud over at reducere og lade sig nøje med et liv i skyggen af en tidligere storhedstid. Ingen bliver glade for at arbejde på et projekt, der bare langsomt lukker og slukker. Ingen motiveres af at skulle være del af en endeløs tabshistorie, hvor alting bare langsomt bliver lidt ringere, uden at noget for alvor ændres.

Vi har valget. Det kan være bedre end det. Vi kan skabe en anden fortælling om, hvad kirkegården er for et sted. Vi kan holde op med at sige, at et bestemt plejeniveau er målet, men i stedet fortælle, at det, at alle gratis kan ligge på kirkegården, er målet – for det er barmhjertigt. Helt grundlæggende er det den udlevede barmhjertighed, der er målet. Vi kan tale åndehuller for mennesker og trivsel for insekter og smådyr, i stedet for udsendelse af skidtbreve med pålæg om at holde gravstedet rent og ørkenagtige grusgange, superkort græs og angsten for, at nogen skal synes, at kirkegården er "beskidt". Alt det er

noget, vi vælger. Vi vil selvfølgelig skulle overholde vores forpligtelser over for dem, vi har indgået aftale med, men resten af kirkegården kan vi frit beslutte at tale helt anderledes om.

Men vil det økonomisk kunne løbe rundt? Ja, det er min overbevisning. Vi har i Tønder Provsti 30 kirkegårde. 29 omkring kirkerne og 1 assistenskirkegård. Ingen af dem hviler i sig selv økonomisk. Med variationer tjener de mellem 10 % og 55 % af deres budget hjem. Der findes en kirkegård i Danmark, hvor man bruger 30 timer om året på kirkegården, resten overlades til naturen. Et eller andet sted mellem den nuværende drift og 30 timer om året kan man finde en måde at drive kirkegårdene på for færre ligningsmidler, end vi bruger i dag, og uden indtægt. Det er et valg.

Jeg har en drøm om, at vi tør vælge en kirkegård til, der bedst kan beskrives som en tuekirkegård, hvor gravminder blot står eller ligger i græsset, det være sig langt eller kort. Hvor store tomme områder fyldes af lokalt hjemmehørende buske og træer. Hvor rækker af hække langsomt forsvinder og løvsugere er et fortidsord. En kirkegård, der er et udtryk for, at vi teologisk træner vores trods imod en fortælling om, at de, der kan betale, kan få flere valg, hvorimod de fattige kan tage, hvad de har råd til, eller lade sig strø over havet, hvis de ikke synes, de har råd til noget. Ja, vi er "i verden", men vi har faktisk fået en lodret ordre om ikke at være "af verden". En kirkegård, der bliver kendt for at kunne inkludere alle, uanset deres økonomiske formåen. Jeg drømmer derfor om kirkegård, der bliver kendt for at kunne inkludere alle, uanset deres økonomiske formåen, og jeg drømmer om en kirke, der alle økonomiske forhold til trods, vedkender sig, at den under Guds velsignelse er i færd med at forme fremtiden. Også kirkegårdenes fremtid – fortsat som håbets sted.

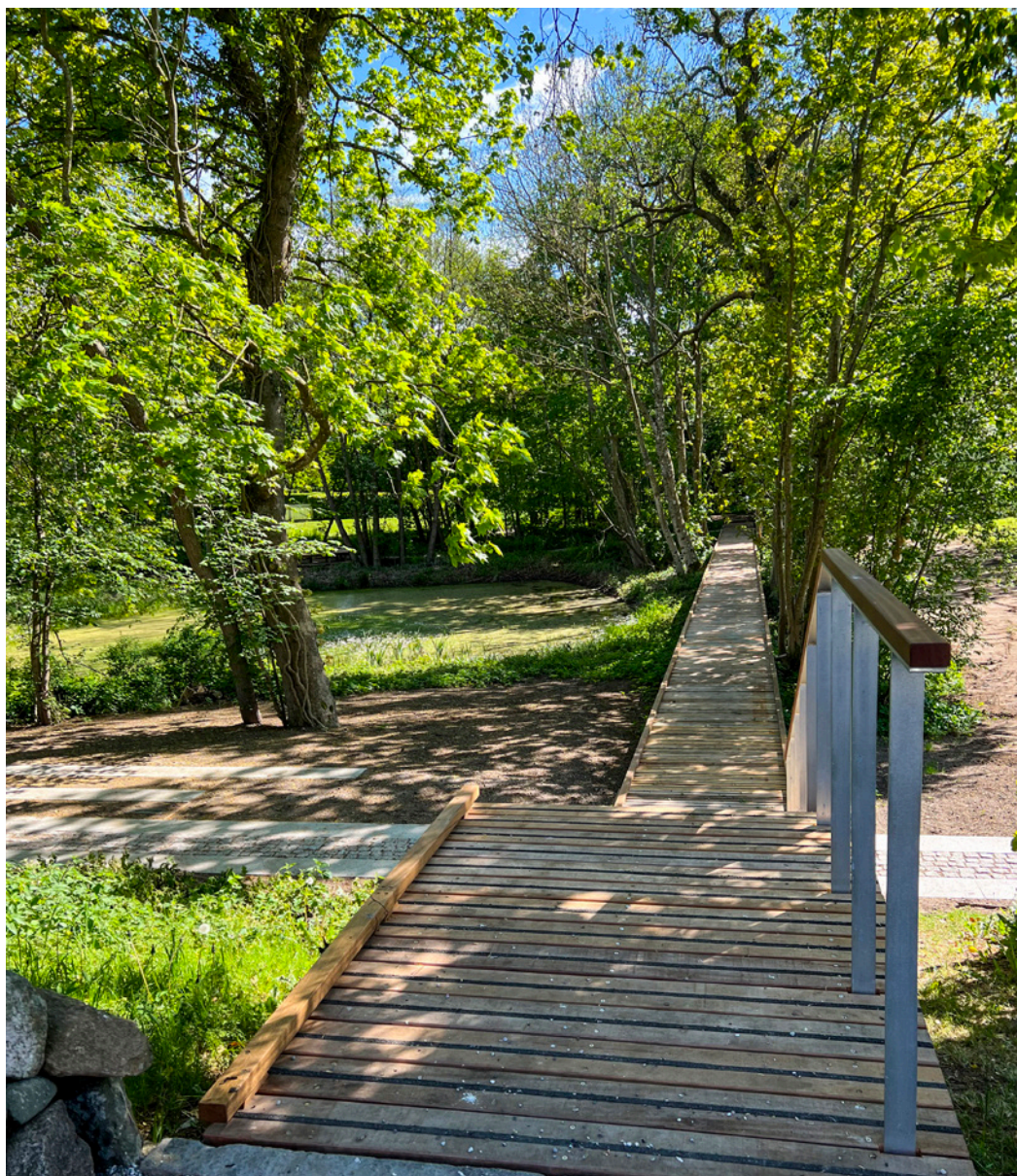
*"men bedst som du tænker der ingenting er
så findes det håbet
så findes det dér"**

* Citatet er taget fra salmen: *Du spør mig om håbet*. Tekst: Lisbeth Smedegaard Andersen, 2021 / Melodi: Mads Granum, 2022.

Nebsager Skovkirkegård

Af Mogens Dueholm

Landskabsarkitekt, Skaarup Landskab, kirkegårdskonsulent for Viborg Stift

Udsigt til skovkirkegården fra åbningen i diget omkring den oprindelige kirkegård. Foto: Mogens Dueholm.

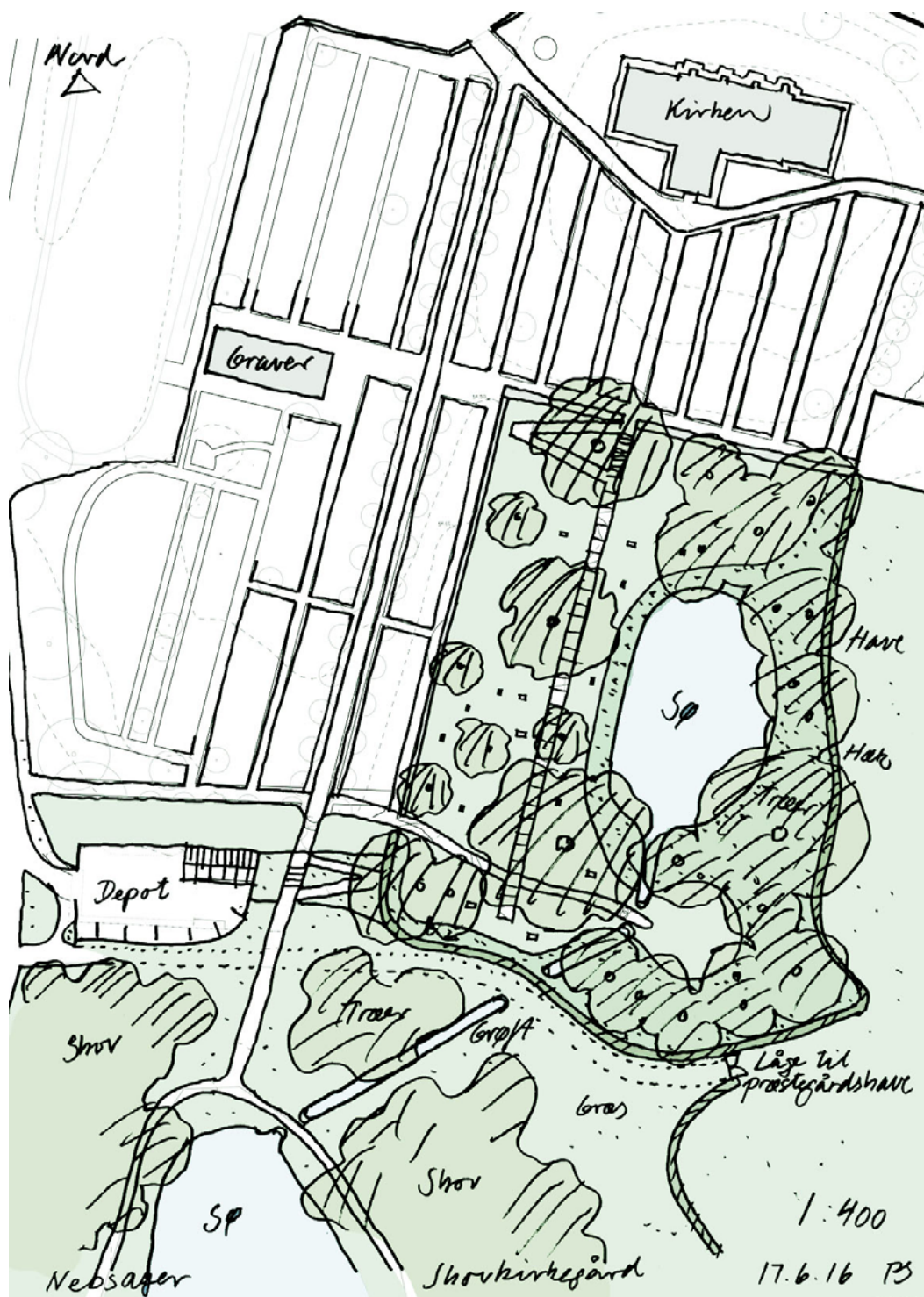
Den lille skovkirkegård ved Nebsager Kirke viser, hvordan man ved en nøjagtig og omhyggelig læsning af stedet og landskabet med enkle virkemidler kan skabe et mangfoldigt begravelsestilbud, der understøtter såvel kulturhistorie som biodiversitet. Anlægget fastholder og udvikler de landskabelige kvaliteter og udnytter stedets iboende potentiale.

Skov, søer og natur omgiver Nebsager Kirke. Kirken ligger i den vestlige udkant af landsbyen Hornsyld midt mellem Horsens, Hedensted og Juelsminde. Hornsyld er en attraktiv landsby med lige under 2.000 indbyggere. Landsbyen ligger i et smukt østjysk landskab, og rekreativt spiller kirkens jorde en vigtig rolle, fordi den natur, der omgiver kirken, også fungerer som en lille rekreativ naturperle for byen. Skov- og søområdet, der overvejende er mosebund og derfor har fungeret som tørvegravsområde, ligger i en lavning syd for kirken, præstegårdshaven og kirkegården. Den oprindelige kirkegård er udvidet mod vest, på arealer, der er hævet en smule over lavningen.

Den nye afdeling er på én gang afsides og i tæt relation til kirken. Foto: Mogens Dueholm.

Oprindelig skitse af skovkirkegårdens idé og relation til kirkegården og omgivelserne. Preben Skaarup.

Idéen til at etablere en skovkirkegård udspringer naturligvis af den omgivende natur og er født af menighedsråd og graver en del år, før den blev realiseret. Sammen med daværende kirkegårds konsulent for Haderslev Stift landskabsarkitekt Preben Skaarup blev området, hvor den lille skovkirkegård bedst kunne placeres, udpeget og afgrænset.

Den endelige placering af skovkirkegården blev valgt i lavningen umiddelbart syd for den ældste del af kirkegården. I lavningen var der et skovagtigt krat med store træer, underbevoksning og en smuk lille tilgroet skovsø med frodige brinker. Her var mange betingelser til stede for at kunne etablere en skovkirkegård, der kunne opleves som et isoleret naturrum, men stadig have en stærk tilknytning til den eksisterende kirkegård, kirken og det øvrige naturområde. Arealet var ikke omfattet af fredskov, hvilket lettede myndighedsbehandlingen og sikrede et friere spillerum i forhold til udformning, indgreb og etablering af arkitektoniske virkemidler. På det lille område var der mange eksisterende biotoper. Store veterantræer, skovsø og både skyggefuld og lysåben eng. Endelig ville der kun være behov for beskeden udtynding og pleje efter etablering.

Kirke og sø under anlægsprocessen. Foto: Anne Vium.

Skovsøen set fra nord. Foto: Mogens Dueholm.

Skovkirkegårdens idé

Efter at have fundet den rigtige placering fulgte en længere proces om, hvordan skovkirkegården skulle udformes og fungere. Der var en proces, hvor meningerne om og synet på, hvad en skovkirkegård er, blev diskuteret indgående i menighedsrådet. Menighedsrådet endte med at komme frem til, at det var vigtigt, at kirkegården skulle opleves som næsten uberørt natur, og dermed skulle plejen reduceres til at styre og understøtte naturområdets naturlige balance.

Med Preben Skaarup og senere Skaarup Landskabs mellemkomst som landskabsarkitektrådgiver for menighedsrådet blev det klart, at de arkitektoniske virkemidler og adgangen til naturrummet skulle bestå af nogle få, men virkningsfulde indgreb, der giver netop denne skovkirkegård en særlig symbolsk og kraftfuld tilknytning til middelalderkirken og stedet. Desuden skulle naturen og jorden inden for skovkirkegårdens afgrænsning bevares uforstyrret, og det at sætte foden på jorden skulle kun ske med største forsigtighed, ja næsten modvilligt, for at skåne den hellige jord.

Udsigt til mindeplads og bro fra den oprindelige kirkegård. Foto: Mogens Dueholm.

Svævende bro

Hovedindgangen til skovkirkegården sker gennem en åbning i det gamle stendige placeret i akse, der udspringer fra kirkeens våbenhus. Herfra og aksialt strækker kirkegårdens arkitektoniske hovedelement sig bogstaveligt talt som en tankestreg langt ind i skovkirkegården. Det består først af en lille trappe, der formidler det lille terrænspring og i forlængelse heraf en 50 meter lang træbro, der svæver lige over jorden og fører forbi de store træer og den lille skovsø. Fra broen opleves naturen, skovsøen, de gamle veterantræer, skovengen og alt det levende, som udspiller sig i naturrummet. Broens endepunkt, på hvis sider der er siddepladser, er lige så præcist placeret som dens startpunkt.

I denne ende forbindes broen både til den øvrige eksisterende kirkegård og til det omgivende stinet via en lille skovsti, der går på tværs af broen. Skovkirkegården kan således entreres tre steder. Fra nord, fra syd og fra vest, hvorfra der er niveaufri adgang. Hvor skovkirkegården ikke afgrænses af den tilstødende kirkegård, afgrænses den af en bøgehæk.

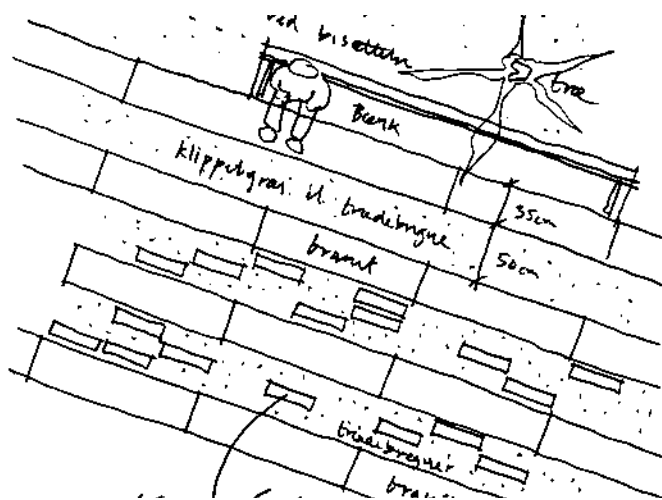

Tilgængeligheden til skovkirkegården er skabt i krydsningspunkterne mellem skovstien og den nye bro.

Foto: Mogens Dueholm.

Udsigt til den lysåbne eng og den svævende bro fra diget. Foto: Mogens Dueholm.

Mindepladsen i smukt filtreret sollys. Foto: Mogens Dueholm.

Mindepladsen

Ved hovedindgangen til skovkirkegården i nord er anlagt en lille mindeplads, som består af spredte granitbånd i fladen med grønne mellemrum af trædebregner, hvori små regulære navnesten i granit nedlægges i niveau med terrænet. Granitbånd, trædebregner og navneplader udgør tilsammen pladsen. Ved mindepladsen er der opsat en bæk, hvorfra man hen over minderne kan sidde og se ind i skoven, vegetationen og ud over søen.

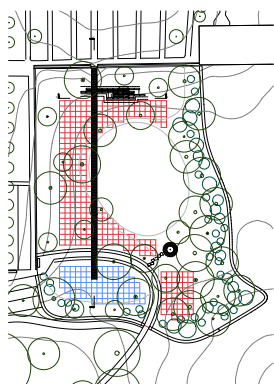

Den runde bæk

Bevæger sig man ad den svævende bro og ud på skovstien, der fører ud af skovkirkegården mod syd, opdager man et lille, roligt og fredfyldt sted, med en bred cirkulær bæk i træ placeret i skovbunden under store træer. Her kan man sidde eller ligge på ryggen og omfavne stemningen i naturen eller i sit indre. Fra bænken er der et meget smukt kig tilbage mod nord, hvor man ser trappen ved hovedindgangen, den svævende bro, mindepladsen og får et glimt af kirken i baggrunden mellem træerne.

Omkring den runde bæk har skovbundsvegetationen sidenhen etableret sig. Foto: Mogens Dueholm.

Gravstedsmodul. Røde felter er gravsteder uden minder. I blå felter kan minder opsættes.

Begravelse i naturen

Skovkirkegården i Nebsager byder inden for et lille areal på stor variation – græseng, lysåbne steder, mørke skovagtige passager, forskellige store veterantræer, ny underskov, sø og søbred. Det er derfor muligt på Nebsager Skovkirkegård at udvælge sit personlige foretrukne sted for nedsættelse af en urne. Da jordforholdene på skovkirkegården er moseagtig marginaljord, er muligheden for kistebegravelse meget begrænset, og derfor har man i første omgang vedtaget, at skovkirkegården er en urneafdeling. Hvis der bliver efterspørgsel på kistebegravelse, vil det dog være muligt at indføre dette i et areal i den vestlige afgrænsning.

Det er menighedsrådets ønske, at skovkirkegården i størst muligt omfang skal fremstå uden mindsten spredt rundt i skovbunden, da dette vil forstyrre naturoplevelsen og medføre uønsket færdsel uden for de anlagte stier. Urnenedsættelser sker således efter et usynligt kvadratnet, der strækker sig over store dele af arealet i felter a 1,5 x 1,5 meter. Hovedparten af felterne er reserveret til nedsættelse af urner, hvor mindet, hvis man ønsker et, er knyttet til mindepladsen. Kun i et lille område i kirkegårdens sydvestlige hjørne, tæt ved indgangen til den traditionelle kirkegård, er det muligt at erhverve sig et gravsted med minde. Mindet skal være en naturlig mindre marksten, hvor navnet diskret indhugges.

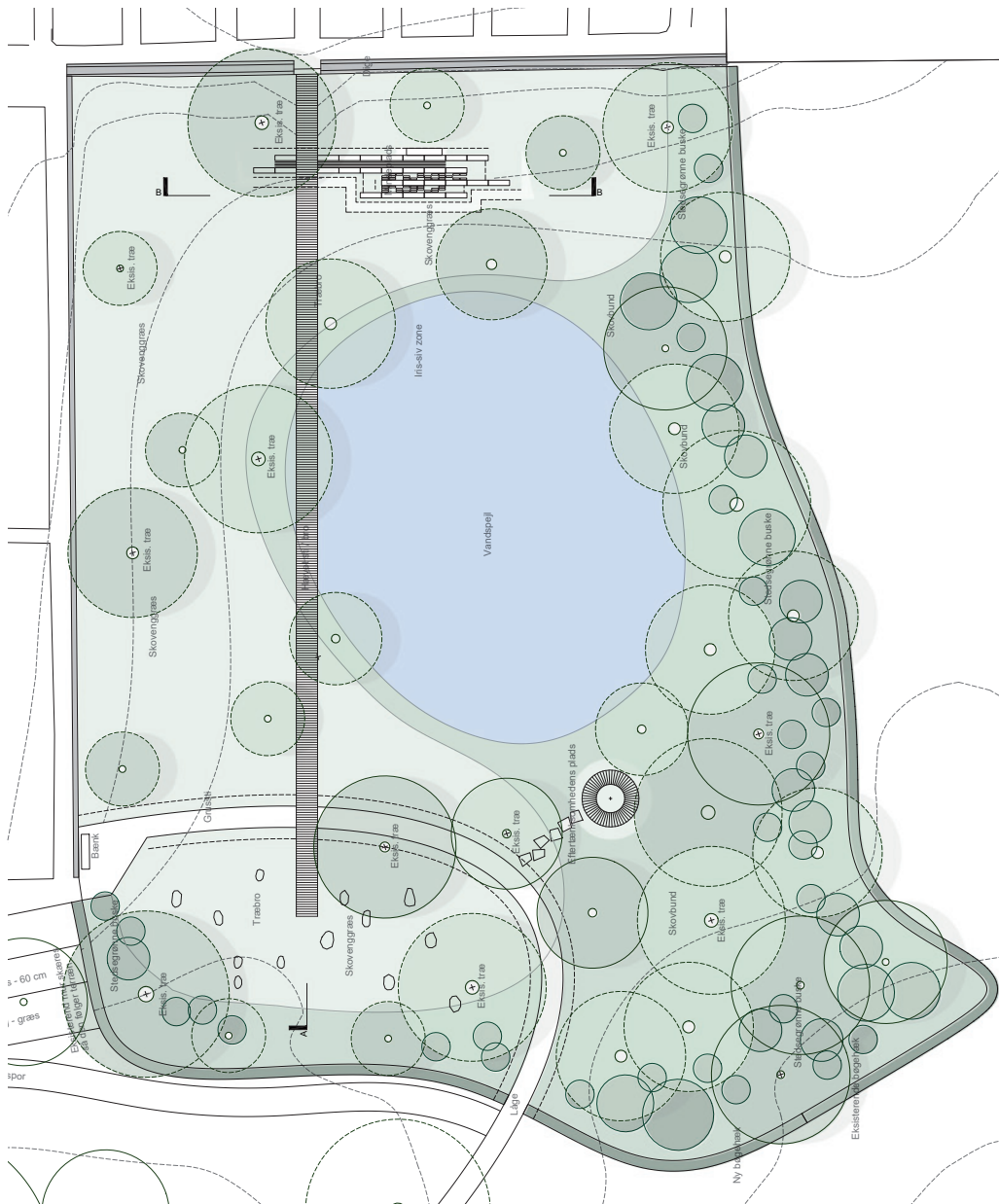
Vinterbillede med godt overblik over det enkle greb, der iscenesætter stedet. Foto: Mogens Dueholm.

Aksialiteten i relation til våbenhuset sikrer en klar forbindelse mellem kirke og skovkirkegård. Foto: Anne Vium.

Eftertanker

Nebsager Skovkirkegård er et eksempel på en skovkirkegård med en stærk tilknytning til kirken og til et konkret helligt sted med mange århundredes tyngde. Ud over nærheden til kirken rummer stedet også de universelle kvaliteter, som et stykke ægte natur kan byde på.

Værdighedens økonomi

Af Anne Kjærsgaard

Ph.d.

Regeringen nedsatte sidste år Udvalget for en mere værdig død, der skulle "understøtte regeringens ønske om at skabe en dansk model for en mere værdig død i forlængelse af den tradition, som vi i Danmark har for pleje og behandling af palliative patienter". Det skete kun få måneder efter, at alle medlemmer af Etisk Råd på nær et enkelt, for fjerde gang i rådets historie, havde anbefalet ikke at legalisere aktiv dødshjælp i Danmark, hvilket både statsministeren og udenrigsministeren efterfølgende reagerede på med en tilkendegivelse af, at de modsat personligt støttede sagen i samklang med det, der er synet hos store dele af befolkningen ifølge holdningsundersøgelser.

I løbet af sommeren 2024 valgte to medlemmer af det regeringsnedsatte udvalg imidlertid ganske usædvanligt at udtræde midt i arbejdet på grund af uenighed om hensigten; de ønskede ikke at være med til at opstille konkrete modeller for aktiv dødshjælp og assisteret selvmord som mulige løsninger på at sikre en mere værdig død. Også den offentlige debat om emnet har til tider været stærkt polariseret og har derudover været præget af deltagelse af mange markante stemmer, herunder medlemmerne af det nydannede Netværket nej til stats-assisteret selvmord såvel som pårørende til døende, der enten passivt eller aktivt har muliggjort deres selvmord.

Foreningen for Kirkegårdskultur har i mange år arbejdet for, at "kirkegårdenes æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser", som det hedder i foreningens formålsparagraf. Men som den heftige offentlige debat om afslutningen på den sidste del af livet og uenigheden i det regeringsnedsatte udvalg afslører, så er værdighed i døden en målsætning, som alle nemt kan blive enige om; derimod bliver det straks mere vanskeligt, når det gælder om at nå frem til, hvad værdigheden mere præcist er forankret i, og hvordan den sikres i praksis.

På kirkegårdsområdet har spørgsmålet om værdighed i døden i høj grad handlet om at forhindre den sociale stigmatisering, der tidligere var forbundet med gravstedernes inddeling i 1., 2. og 3. klasse og fattigmandsjord. I samklang med idealerne i den tidlige velfærdsstat skulle ingen længere nyde særlige privilegier, alle skulle være stillet lige – men vel at mærke stillet lige godt, ikke lige ringe. Akkurat som med de store velfærdsstatslige investeringer i arkitekttegnet offentligt institutionsbyggeri skulle kirkegårdene være af høj æstetisk kvalitet, og de blev en sag for have- og landskabsarkitekterne.

Lighedsidealet er åbenlyst også baggrunden for f.eks. introduktionen af urnefællesgraven, der med sin anonymitet sletter ethvert tegn på classeskel, ligesom det i nogen grad også kaster lys over den udstrakte brug af servitutter på gravstederne, der regulerer ikke mindst monumentstørrelserne. Alle skulle have ret til en gravsten, for ingen skulle ende som Jens Vejmand – men ingen skulle heller have en gravsten, der var voldsomt større end andres.

Det leder hen til en anden forankring af værdighedsbegrebet, som vi finder hos dem, der på kirkegårdene har kæmpet en kamp mod det formynderiske og knægtelsen af individet; retten til selvbestemmelse har for dem været det helt afgørende. Lovliggørelse af kremering og bygning af krematorier har historisk set været en hovedarena for denne kamp, som har fostret valgfrihed mellem to begravelsesformer, kistebegravelse eller urne. Valgfrihed mellem en lang række forskellige gravstedsformer på kirkegårdene kan også ses som et afledt resultat.

Nyeste skud på stammen i kampen for mere selvbestemmelse på begravelsesområdet har ført til lempelser i lovgivningen, der har gjort det nemmere at opnå askespredningstilladelse og muliggjort etablering af de facto private skovbegravelsespladser via kommunal udlicitering. Valgfrihed handler ikke længere blot om, hvor og hvordan man skal begraves på kirkegården, men om det overhovedet skal være på kirkegården.

De to forskellige syn på værdighed i døden, der har præget udviklingen på kirkegården, flugter med dem, som vi i dag ser stå over for hinanden i debatten om aktiv dødshjælp. Mens de, der primært vægter individets selvbestemmelse, ønsker en lovliggørelse af aktiv dødshjælp, så påpeger de, for hvem værdighed i højere grad rimer på ligeværdighed, at friheden til at vælge aktiv dødshjælp ikke er gratis, i hvert fald ikke for alle:

Vejmanden Jens Nielsens gravsted på Tjørring Kirkegårds nordlige del. Hans liv dannede baggrund for Jeppe Aakjærs digt "Jens Vejmand" (1905) om stenslageren, hvis "Liv var fuldt af Sten, men paa hans Grav – i Døden, man gav ham aldrig én" kun "et gammelt frønnet Bræt". Det socialt indignerede digt har ifølge bl.a. historiker Klaus Petersen og litteraturforsker Anne-Marie Mai været med til at bane vejen for den danske velfærdsstat. Det nuværende gravminde af træ er opsat i 1993.
Foto: Lasse Bøgh Tybjerg.

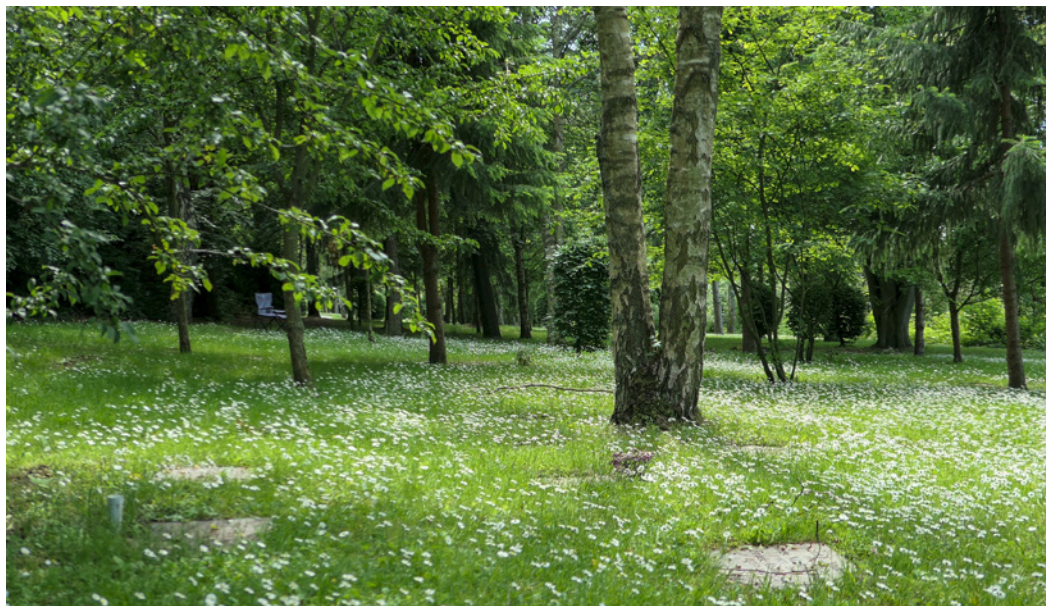
De mener, at de mest udsatte kan risikere at komme til at betale med deres værdighed. For indførelsen af aktiv dødshjælp vil i praksis nødvendigvis forudsætte fastsættelsen af nogle kriterier, der skal danne grundlag for at fastslå, hvem der skal have adgang til den. Og ifølge modstanderne af aktiv dødshjælp vil dette indebære en vurdering af, hvorvidt forskellige liv er værd at leve eller ej, der strider fundamentalt mod idéen om, at alle liv er lige meget værd; at der ikke findes 1.-, 2.- eller 3.-klassesborgere.

Da Holland som det første land i verden lovliggjorde aktiv dødshjælp, var det på baggrund af en domstolskendelse, der sagde, at fortalernes synspunkt burde vægtes lige så højt som modstandernes. Men spørgsmålet er, om der i praksis findes en vej til at forene parterne, eller om en øget imødekommelse af det ene syn på værdighed altid i en eller anden grad vil ske på bekostning af det andet. Og det samme bør vi – og måske nok også politikerne – spørge os selv om på begravelsesområdet.

Indtil den nylige liberalisering, der har gjort det til en reel mulighed for mange at vælge at blive begravet uden for kirkegården, har kirkegårdene haft noget nær et monopol på de døde. Næsten-monopolet har gennem årene givet ambitionen om at skabe kirkegårde af høj kvalitet, der er værdige for alle borgere, stærke vinger at flyve på, fordi det sikrede kirkegårdene en stabil økonomi. Monopolet har til gengæld klart hængt

Tøndering Kirkegård, september 2023. Omlægning til ekstensiv drift med højt græs, om sommeren forvandles det til en blomstermark. For nogle er det smukt, andre oplever det som en forringelse.
Foto: Mette Fauerskov.

met andre borgeres oplevelse af at få en værdig begravelse; dem, for hvem det er vigtigt at kunne vælge frit.

En vis form for afbalancering af monopoltilstanden kan gennem årene siges at være forsøgt opnået ved, at der til gengæld er blevet skabt mange valgmuligheder inde på selve kirkegårdene i form af flere begravelsesformer og det ekspanderende udvalg af gravstedstyper. På samme måde er der med tiden også sket en opblødning af servitutternes restriktioner på anvendelsen af gravstederne, og der er i det hele taget kommet en øget opmærksomhed på den enkeltes ønsker og behov.

Det har dog ikke ændret på, at en hel del borgere tydeligvis har været glade for, at flere muligheder er blevet lovliggjort på begravelsesområdet, og har valgt sig et begravelsessted uden for kirkegården. Herom rapporteres der også flittigt i medierne, mens det derimod synes at være gået forholdsvis ubemærket hen, at der er andre borgere, for hvem den øgede liberalisering til gengæld vil få negative konsekvenser. For det hul i kirkegårdsdiget, som er blevet slået ved, at det nu i langt højere grad end tidligere er blevet muligt at vælge at blive begravet uden for kirkegården, har også slået et stort hul på kirkegårdenes økonomi, da det medfører et tab af vigtige gravstedsindtægter, som følger sig til andre økonomiske udfordringer. Det sætter i praksis det lighedsbaserede værdighedsideal under pres.

Plade i plæne, et populært valg blandt de mange nye gravstedsformer. Vestre Kirkegård, Aarhus.
Foto: Stine Helweg, 2019.

De borgere, der ønsker et sædvanligt gravsted, kan som følge af kirkegårdenes nu dårligere økonomi komme til at opleve, at det æstetiske niveau på deres kirkegård falder markant, og kirkegården vil for nogle borgere i mindre grad opleves som en værdig begravelsesplads. Og nogle vil måske ligefrem komme ud for, at deres lokale kirkegård ender med at blive helt lukket. Begge dele vil ramme økonomisk eller alderssvækkede borgere med en lav grad af mobilitet hårdest, da de vil have svært ved at flytte sig til et alternativ, hverken i protest eller af nødvendighed.

Konturerne af et A- og B-hold på begravelsesområdet anes, men indtil videre er konsekvenserne af vægtforskydningen mellem de to værdighedsbegreber dog ikke for alvor slået igennem, for folkekirkens medlemmer har indtil videre i høj grad betalt for at fylde kirkegårdenes slunkne kasser. Det er ikke en langtidsholdbar løsning, og det er uklart, hvad der fremover skal sikre, at alle borgere i lige grad har gode begravelsesforhold. Der skal en ny afbalancering på plads, og i det regnskab synes det klogt at tage en faktor med i beregningen, der hidtil forekommer at være helt udeladt, nemlig samfundets sammenhængskraft. Omkalfatringen på begravelsesområdet til fordel for det selvbestemmelsesorienterede værdighedsbegreb har nemlig ikke kun konsekvenser på individniveau, nedbrydningen af kirkegårdenes monopol på de døde kommer også med en pris for samfundet.

Hidtil har kirkegården været et fælles rum, der på en unik måde har været med til at styrke sammenhængskraften ved på så konkret vis at gøre det klart, at vi trods alle forskelligheder – økonomiske, religiøse, etniske osv. – deler fælles vilkår som mennesker; vi ender alle i døden, og i Danmark gør vi det tilmed det samme sted. For de danske kirkegårdes monopol på de døde har udfoldet sig på en særlig måde; der har været en lang tradition for, at alle døde, uanset baggrund, lokalt er blevet begravet på den samme kirkegård; der er kun i ringe grad blevet etableret særskilte begravelsespladser for bestemte grupper.

Et klart eksempel på den særlige rolle, kirkegården spiller for samfundet som et samlende sted, fik vi få dage før, vi trådte ind i 2024. På det tidspunkt var det danske samfund ramt af en dyb splittelse på grund af vidt forskellige syn på Israels militære invasion af Gazastriben oven på et stort Hamas-ledet palæstinensisk terrorangreb den 7. oktober 2023. Og netop da blev kirkegården det sted, hvor splittelsen for en kort, men vigtig stund kunne overkommes, og kunne minde os om vores grundlæggende menneskelige fællesskab. Den 29. december

Kirkegård med plads til alle. Gravsten med kristent kors på hækomkranset gravsted, i baggrunden granitomkransede muslimske gravsteder uden vegetation. Vestre Kirkegård, København.

Foto: Stine Helweg, 2024.

2023 skrev statsministeren i en besked på Facebook, at hun på en kirkegård med både muslimske, jødiske og kristne gravsteder havde lagt blomster for krigens ofre i Mellemøsten.

Det var ikke den første blomsternedlæggelse i forbindelse med konflikten fra statsministerens side. Hun havde tidligere lagt blomster ved den israelske ambassade, hvilket imidlertid gav anledning til en voldsom samfundsmæssig polarisering med beskyldninger om, at regeringen anså jødiske liv for at være mere værd end palæstinensiske. I skærende kontrast hertil gav den pluralistiske danske udgave af den monopolistiske kirkegård derimod mulighed for symbolsk og kraftfuldt at anerkende alle liv som ligeværdige, fordi stedet tillod at udføre en mindehandling for alle på én og samme gang og dermed uden rangfølge. Med gravsteder spredt for alle vinde vil kirkegården som et rum, der på symbolsk plan er samlende og fællesskabsskabende, tømmes for sine værdier.

Statsministerens blomsternedlæggelse på kirkegården blev kun rapporteret i nyhedsmedierne med en notits og var ikke i nærheden af at blive tildelt den samme store opmærksomhed som blomsternedlæggelsen ved ambassaden. Ligesom i debatten om aktiv dødshjælp står det, der understøtter det almene, svagt i offentligheden over for mere følelsesbårne og relaterbare fortællinger om individets kamp for frihed. Fællesskabet tages nemt for givet, og vi forstår måske først helt den samfundsmæssige værdi af, at vi er ligeværdigt begravet, og at alle tilmed ligger begravet samme sted, når balancen for alvor er tippet, og det ikke længere er tilfældet.

Statsminister Mette Frederiksen lægger blomster for krigens ofre i Mellemøsten på en kirkegård. Foto: Socialdemokratiets pressetjeneste, publiceret på Facebook den 29. december 2023.

Vigtigheden af et gravsted

Samtale med Annette Heick

Af Mette Storgaard

Da jeg fik spørgsmålet, om jeg havde lyst til at udtale mig om kirkegårdenes fremtid og vigtigheden af et gravsted, sagde jeg ja med det samme. Jeg har en stærk holdning til hele spørgsmålet om "gravsted eller ej", og min holdning bygger på mine egne personlige erfaringer.

Mine bedsteforældres valg af gravsteder

Min farmor og farfar fravalgte i sin tid til min store ærgrelse et gravsted. De ligger i stedet i de ukendtes grav. Jeg ville ønske, at de havde et gravsted, fordi der er så mange følelser forbundet med det.

Min mormor og morfar har et gravsted, som jeg besøger tit og ofte. Når jeg er ved deres grav, lader jeg mine tanker spadserer, og minderne kaldes frem. Jeg hører deres stemmer, jeg kan dufte deres stue, og jeg kan nærmest se stegen, der står færdig på komfuret. Ved deres grav kan jeg fuldstændig genkalde mig, hvordan livet med min mormor og morfar var.

Den samme følelse har jeg så desværre ikke mulighed for at genskabe med min farmor og farfar. Jeg ville ønske, at nogen havde talt med min farfar om hans ønsker, for jeg tror, at han ville have ønsket det anderledes. Men min farmor valgte de ukendtes grav, fordi det var både nemmest og billigst.

Min egen drøm om et gravsted

Mit ønske er, at vi i vores familie kan samles om et familiegravsted. Jeg har valgt, hvor jeg gerne vil ligge, og alt er planlagt ned til mindste detalje. Min køreplan i form af Min Sidste Vilje ligger klar i skuffen: hvilken type gravsten, hvilken kirke, hvilken præst og hvilke salmer.

Dermed behøver mine efterladte ikke at tage stilling til disse ting. De kan i stedet gøre de ting, som de mener, er vigtige omkring min død og deres sorg.

Jeg har gjort et absolut ihærdigt forsøg på samme form for planlægning med mine forældre. Men jeg er ikke sluppet heldigt fra det, for de ønsker ikke at tale om det. "Det skal du da ikke bruge penge på," siger min mor. Men det handler slet ikke om at "bruge penge". Står det til mig, skal vi samles i et familiegravsted. Det vil give rigtig god mening. Mine forældre er netop flyttet i det, der formentlig bliver deres sidste bolig, hvor de kan blive gamle. Tæt på kirken.

Jeg har sagt farvel til alt for mange venner

Desværre har jeg oplevet den store ulykke at miste rigtig mange af mine venner her i livet. Når jeg kigger på fotos fra vores bryllup, er en tredjedel af gæsterne her ikke længere i dag. Det handler om både sygdom, selvmord og mord – ting, som man slet ikke kan begribe. Nogle af disse venner har i dag gravsteder, og dem, som er tilgængelige for mig, besøger jeg jævnligt. I flere øvrige tilfælde har enken eller enkemanden valgt enten askespredning, de ukendtes grav eller gravsted i udlandet.

Stemningsfuld hovedsti på Søllerød Kirkegård. Foto: Michael Rohde-Petersen, 2024.

Det gør helt ondt i mit hjerte ved tanken om mine afdøde venners forældre, der enten har lang vej til deres barns gravsted – eller slet ikke har et gravsted at besøge. En ægtefælle kommer typisk videre i livet på et tidspunkt – måske også med en ny partner – men forældrene vil for altid have mistet et barn og får aldrig en erstatning for deres tab. De burde have muligheden for at besøge et gravsted.

Derfor har jeg også en ekstremt stærk holdning til, at vi med både vores partnere og forældre ser hinanden i øjnene og tager en benhård – men nødvendig – snak om: Hvad gør vi, hvis det værste sker? Hvad forestiller vi os omkring vores muligheder og behov? Afhængigt af hvem der dør og i hvilken alder, kan det at arrangere en begravelse også have en terapeutisk effekt.

Jeg føler mig hjemme på kirkegården

Hver eneste dag går jeg tur på min kirkegård i Søllerød. Jeg blev engang tilbudt at deltage i et tv-program, hvor hele essensen var, at det skulle være uhyggeligt, og at jeg skulle blive bange. "Sådan noget med kirkegårde om natten" blev der sagt. Beklager, men det kan slet ikke skræmme mig. Jeg føler mig hjemme og tilpas på kirkegården – også om natten. Der er så fredfyldt og smukt.

På kirkegårde er det vigtigste element ro. Muligheden for at opsøge områder, der kalder på fordybelse. Men jeg er også åben over for nytænkning og fornyelse på kirkegårdene. En større fleksibilitet kunne være en idé. Jeg har tit undret mig over, at man sydpå nærmest begraver folk i skuffer op ad en væg. Men jeg forstår det bedre og bedre. For nylig oplevede vi på en kirkegård på Cuba, hvordan folk sad på picnictæpper rundt omkring væggene med deres døde og spiste og hyggede sig. Jeg er tilhænger af, at man på den vis fejrer alle livets faser. Både det levende og det døde, så det døde ikke altid bliver så ... dødt.

Det handler om faciliteter og indretning af kirkegården. F.eks. bør børn også kunne rummes på kirkegården. Børn er ikke pr. definition larmende, de kan også fordybe sig. På Vestre Kirkegård i København er der et virkelig lækkert område ved heltegravene med bænke til samtale. En smuk tanke, og så kunne man samtidig lære børn om historien bag heltegravene.

Nærvær og ægte følelser omkring sorg og død

Teknologisk set er vi langt fremme i Danmark, men vi har fuldstændig overset betydningen af og behovet for nærvær. Betydningen af nærvær for det enkelte menneske. Det at få et brev med posten. Det at tale med en rigtig person i telefonen. "Du kan ikke stoppe udviklingen, du er nødt til at følge med." Det handler ikke altid om at følge med, men om at forholde sig kritisk til udviklingen.

På samme måde er vi berøringsangste over for de ægte følelser blandt pårørende til døde. Vi kan svinge os op til et: "Er du ved at komme videre?" Videre til hvad? Vi ser døden som et kæmpe problem i stedet for at spørge ind til sorgens kerne. En af mine forældres gode venner var på besøg hos dem på et tidspunkt i hans liv, hvor han bogstavelig talt var dødssyg. Jeg spurgte ham om, hvordan det føltes at skulle dø og ikke se sine børnebørn blive voksne. Efterfølgende var mine forældre vrede over, at jeg kunne finde på at spørge ham om det. Men

På den ældre del af Søllerød Kirkegård er der store familiegavsteder og mausoleer.
Foto: Michael Rohde-Petersen, 2024.

Frodigt afsnit med store familiegravsteder på Søllerød Kirkegård. Kirken anes i baggrunden.
Foto: Michael Rohde-Petersen, 2024.

det er jo hans liv og i hans tanker døgnet rundt, når han ved, at han snart skal dø. Og han er den eneste, der har svaret.

De døde bliver usynlige

For nylig medvirkede jeg i et tv-program, der handlede om Gud og vores tro. Efterfølgende fik jeg en personlig besked på min Instagram fra en vred dame, der skrev til mig: "Det er jo ikke dig, der har mistet tre børn!" Jeg svarede hende, takkede for hendes besked og spurgte til, om hun mon havde mistet tre børn. Og det havde hun på ulykkelig vis. Der var aldrig nogen, der havde stillet hende dette spørgsmål direkte før, og vores første beskeder har nu ført til en lang korrespondance mellem hende og mig, hvor vi skriver sammen på ugebasis.

Det mest ubærlige er, at de døde bliver usynlige. Og når folk sørger og viser deres sorg frem – f.eks. med husaltre med fotos og lys – sygeliggør vi dem. "Nu må de se at komme videre." Videre hvorhen? De kommer aldrig videre – de kommer et andet sted hen, men ikke videre.

Samtale mellem Annette Heick og Mette Storgaard, der fandt sted den 15. april 2024.

På vegne af Danske Stenhuggerier

At reservere sit gravsted i god tid

Af Susanne og Palle Konnerup

Vi mødte hinanden og flyttede sammen, blev senere gift, da vi begge var i begyndelsen af 40'erne. Der var mange ting at forholde sig til i den forbindelse.

Vi havde begge et bevidst forhold til de åndelige aspekter af livet og havde ingen problemer med at tale om både livet og døden. Især var vi bevidste om, at vi ville komme til at tilbringe den del af livet sammen, hvor vi på et tidspunkt kunne miste hinanden. Vi har ikke fælles børn, men bragte hver især børn med i forholdet, og der var mange ting, vi havde behov for at drøfte og få klarhed over.

Helgenæs Kirke og Kirkegård.
Foto: Susanne og Palle
Konnerup, 2024.

Derfor begyndte vi også tidligt at tage stilling til, hvad vi ønskede i tilfælde af vores død. Dels snakkede vi om, hvordan vi hver især forestillede os vores liv alene, uden hinanden, og dels drøftede vi, eller rettere sagt reflekterede vi over, hvordan vi ønskede at forlade dette liv – ville vi bisættes eller begraves, hvor skulle vi være, gravsted eller ikke, og hvordan kunne ceremonien foregå? Vi var nemlig ikke helt afklarede, da vi indledte vores samtaler.

Efterhånden tegnede der sig nogle beslutninger, og dem skrev vi ned og orienterede kort vores store børn. Vi havde på det tidspunkt bopæl i Aarhus, og vi ønskede dengang at blive begravet/bisat ved vores lokale lille kirke. Dog var denne beslutning ikke så fast, at vi overvejede at reservere et gravsted, måske også fordi vi var midt i 40'erne og derfor håbede på et langt liv sammen endnu. Det gav os dengang en ro at have fået talt det hele igennem og være kommet så tæt på vores beslutninger, som vi kunne.

Tiden gik, og vi forfulgte med årene vores livsdrøm om et sommerhus på landet, hvor vi kunne bosætte os, når vi, forhåbentlig, kunne gå tidligt på pension. Det lykkedes, og vi landede i et lille landsbysamfund på Helgenæs, som efter vores mening er den skønneste lille halvø i Danmark. Her fandt vi freden, roen og fællesskaberne, som vi havde drømt om.

Og pludselig vidste vi med sikkerhed, at her ville vi begraves, i den yndige lille landsbykirke med pollen og udsigt til havet til mange sider. Vi tænkte, at selv om vores børn og børnebørn bor forskellige steder i landet og udlandet, så ville dette sted, kirkegården, være et godt udflugtsmål, hvis de ønskede at besøge os til den tid. Alle vores børn og børnebørn elsker at komme til Helgenæs, og de mærker, ligesom os, den fred og ro, det giver dem.

Vi var nu blevet henholdsvis 62 og 65 år gamle og fandt det meget naturligt at sætte vores aftryk på vores død og ønsker i forbindelse med begravelsen. Vi tog derfor vores drøftelser op igen, og derefter kontaktede vi graveren ved Helgenæs Kirke og forhørte os om muligheden for at reservere et gravsted. Vi var nu begge blevet afklaret om, at vi ville kistebe-graves. Vi havde forinden gået på kirkegården flere gange og fundet et sted, vi ønskede at ligge. Det var heldigvis muligt at få den plads.

Vi havde en meget behagelig og ligefrem samtale og fik rigtig god vejledning af graveren omkring det at reservere et gravsted. Dels var vi overraskede over, hvor billigt det var, ca. 650 kr. om året, og dels fik vi lov til selv at sætte et par buske eller andet på gravstedet allerede nu. Graveren sørgede for at indramme gravstedet med lavt buskhegn og lægge flis på, og vi får passet gravstedet pænt fremover. Lige bag ved vores gravsted er der et stykke beplantet med sommerfuglebuske, og det var også lige i vores ånd.

Vores børn, familie og venner er orienteret om, at vi har reserveret et gravsted. Det er et sted, vi også indimellem besøger, når vi er på en lille tur. Det giver os en stor ro at vide, at den beslutning er taget, og det er en lettelse for vores efterladte, at vi har ordnet de praktiske ting. Det har også affødt, at vi har skrevet ned, hvordan ceremonien skal være, sange, bærere og musik samt andre praktiske ting. For os er det begrundet i både en følelse af ansvar og en interesse i selvbestemmelse, som ligger os begge på sinde.

Vi er raske og sunde og ser frem til et langt liv, men ingen kender fremtiden. Derfor er det vigtigt at have fred med de ting, vi kan tage hånd om, og allervigtigst for os, at vi har en bevidsthed om livets skrøbelighed og har fået talt om døden.

Over for Helgenæs Kirkegård er der en plet med en betagende udsigt. Foto: Susanne og Palle Konnerup, 2024.

“Alt vi har er nu”

Af Michael Rohde-Petersen

HR-chef, Danske Stenhuggerier

I 2022 døde Amalie Noes Vilslev, 21 år gammel, af den sjældne sygdom Morbus Osler. Amalie vidste, at hun skulle dø, og TV 2-programmet "Amalie skal dø" greb hele Danmark om hjertet, da et tv-hold fulgte Amalie gennem hendes sidste tid.

Anne-Dorte Noes Vilslev, Amalies mor, fortæller nedenfor historien om at miste, at savne, at mindes – og om, at Amalies minde i dag i høj grad er et kollektivt minde for mange mennesker.

Da Amalie blev indlagt på hospice, vidste vi, at hun snart skulle have et gravsted. Og gravstedet blev én af de mange ting, som vi talte om og fik arrangeret, inden Amalie skulle herfra. Amalie var gennem hele forløbet så god til at involvere sin omgangskreds og sine gode veninder. Hun besluttede også selv, at alle skulle have mulighed for at skrive deres navne på hendes kiste – i alverdens flotte farver.

Amalies far og jeg har valgt hendes gravsted, da hun mente, at vi selv skulle beslutte det. Den første kirkegård, vi besøgte, var alt for stille. Amalie var jo netop flyttet til København og var blevet en storbypige. Hun elskede larm og liv omkring sig.

Derfor er Amalies gravsted på kirkegården i Haderslev, hvor man konstant kan høre trafikken, og hun har en skøn udsigt til både inder- og yderdammen. I vintermånederne er der lys på træerne og på broerne over dammen, og det er bare så smukt. Amalie ligger i både morgen- og aftensolen, så af og til tager vi kaffe eller te med, sidder i solen og hygger os med hende.

Gravstedet har rummet mig i min sorg. Jeg føler, at jeg kan være sammen med Amalie – også selv om hun ikke er der. Men jeg føler mig forbundet med hende på en anden måde end ved at betragte en smuk aftenhimmel. Min mand har det på samme måde.

Amalies ønske er, at vi alle taler mere åbent om døden. Og det synes jeg faktisk, at hun er lykkedes med at lære mange af os, der fulgte hende. Amalies gravsted er i dag et mindested for primært min mand, mig selv og Amalies bror. Men det er også et offentligt sted for et kollektivt, fælles savn efter Amalie. Vi ved, at Amalies veninder også har glæde af stedet. De kommer langvejs fra – helt fra København og Aarhus. De tager toget eller bliver kørt af deres forældre, så de kan besøge Amalie. Det er en fantastisk dejlig tanke.

I Amalies navn og med hendes motto "Alt vi har er nu" er Vilslevgruppen blevet dannet. Vilslevgruppen ønsker som forening at forbedre og forsøge tilværelsen for unge mellem 15 og 30 år før, under og efter et transplantationsforløb. Gruppen bærer Amalies efternavn, da hun som foregangskvinde inden sin død satte ord på livets svære side med afsæt i "Alt vi har er nu". På den vis blev hun et forbillede for andre syge unge mennesker, og hun er det stadig den dag i dag. Derfor ved jeg, at vi deler Amalies minde med mange unge mennesker, der føler en tilknytning og form for kærlighed til Amalie.

At miste sit barn skaber en meget speciel situation, som jeg ikke ville ønske for min værste fjende. Og jeg ville ønske, at folk ville blive bedre til at tale om det. For os efterladte er det meget vanskeligt at agere i, at omverdenen har det så svært med os. At vores sorg ikke kan rummes.

Amalies gravsted.
Foto: Anne-Dorte Noes
Vilslev.

Vilslevgruppen

Vilslevgruppen er en almennyttig, uafhængig, upolitisk, nonprofit patientforening, som arbejder for at sætte fokus på organdonation i Danmark gennem ærlig og åben formidling af unges sårbare historier samt forbedre vilkårene for de unge, som lever med alvorlig kronisk sygdom og har transplantation inde på livet, som følge af organsvigt.

Gruppens arbejde kan bl.a. støttes via MobilePay nr. 128 117.

www.vilslevgruppen.dk

At være på vej hjem i livet

Af Iben Krogsdal

Forfatter og salmedigter

I forbindelse med årsmødet 2024 holdt Iben Krogsdal foredraget "På min gravsten engang" med afsæt i nogle af sine egne salmer med bl.a. døden og kirkegården som tema. Redaktionen bad efterfølgende Iben Krogsdal om at skrive denne artikel, som i kondenseret form kunne gengive foredragets form og indhold.

Kirkegården er måske det sted i verden, hvor vi allertydeligst mærker, at for alting på jorden er der en tid til at fødes og en tid til at dø. Men for mange af os er den også det sted, hvor vi aner noget stråle gennem tiden: evigheden. Jeg kender ikke selv noget bedre sted at gå end på kirkegården, for det er, som om man vandrer der i et usynligt fællesskab med alle mennesker i en tid, der ikke er vores – og alligevel er her og nu.

I salmen "Du lagde livstid i min krop" vandrer vi også gennem tiden. Ikke gennem den store tid, men gennem et menneskes egen lille livstid her på jorden. Fra fødsel til ungdom, voksendom, modenhed og alderdom, og over hver alder er der et skær af evighed. Salmen handler om, at vi alle er på vej hjem gennem livet; at vi alle en skønne dag vender tilbage til den store gåde – til den Gud – vi kom fra.

Jeg skrev egentlig salmen som en livsvandringssalme, men flere steder bliver den nu også sunget som begravelsessalme. Måske fordi den i små hverdagsbilleder fortæller, hvordan vi op gennem livet ændrer størrelse: fra som unge at stå og skue ud over alle vores muligheder ved verdens kant til som ældre at blive lavere – sådan helt konkret. For det er ofte det, der sker for os, når vi bliver ældre: Vi begynder at synke sammen rent fysisk. Og jeg tror, at der ligger en guddommelig visdom indbygget i dét, at vi stille og roligt bliver mindre og mindre i verden, jo tættere vi kommer på døden. Jeg forestiller mig, at vi ca. midtvejs i livet går ind i det, man kunne kalde "den store synkealder". Når vi er i den alder, fylder vi ikke længere selv så meget som før. Det gør til gengæld de andre og Gud og den evige sammenhæng, vi lever i. I synkealderen opdager vi, at vi synker – ikke for egen hånd, men i Guds hånd – som der står i den femte strofe. Det er ikke os, men Gud, der bestemmer.

Og så kan det være som en ny nåde, der går op for os: at i evighedens perspektiv fik vi ikke en stor og mægtig rolle. Men den lillebitte rolle, som hver eneste af os fik – den er og bliver alligevel uendelig vigtig.

Du lagde livstid i min krop

Du lagde livstid i min krop
du kaldte mine kære frem
du sagde: Her er mine børn.
Det husker jeg på vejen hjem

At åbne verden skridt for skridt
at flytte ud og komme frem
at stå som ung på verdens kant.
Det husker jeg på vejen hjem

De store muligheds tid
at danse lige ind i dem
de børn jeg fik og ikke fik.
Dem husker jeg på vejen hjem

Og tiden gik med sorg og sang
og årene skrev knæfald frem
i aftensolen stod mit navn.
Det husker jeg på vejen hjem

Og tog jeg fejl og faldt jeg hårdt
og førte jeg mig solklart frem
så sank jeg altid i din hånd.
Det husker jeg på vejen hjem

Og dagene der steg af tak
og åndedrag og alle dem
der gik med mig en tid et sted.
Dem husker jeg på vejen hjem

Du kære Gud, din vilje ske
forson mig mildt med alle dem
der kom og gik. Det liv jeg fik.
Og lys for os på vejen hjem

Tekst: Iben Krogdøl. Melodi: Bent Fabricius-Bjerre.
Står i Højskolesangbogen som nr. 72.

Et gravtræ under gulvet

Af Margit Larsen

Arkivleder, Sdr. Broby Lokalhistoriske Arkiv

I vinteren 2023-24 var håndværkere i gang med en større renovering af det gamle bindingsværkshus på Karlsbjergvej 3 i Sdr. Broby på Fyn. Huset ligger tæt op ad kirkegårdsdiget til Sdr. Broby Kirke og er et af flere udlejningshuse i Sdr. Broby, som tilhører Brobygård (Arreskov Gods).

Håndværkerne var i gang med at fjerne gulvbrædderne, som lå direkte på jorden, da der uventet dukkede et stykke udskåret træ frem og tilmed med tekst på. Hvad var nu det? Det vidste de ikke, men efter lidt rådslagning blev træstykket indleveret på godskontoret. Herfra kom det til Broby Lokalhistoriske Forening, og det er nu i Sdr. Broby Lokalhistoriske Arkiv.

Det udskårne stykke træ viste sig at være et kirkegårdsmonument, et såkaldt gravtræ, og det er i den grad en usædvanlig aflevering til arkivet. Det har været spændende at forsøge at finde ud af, til hvem det mon er lavet.

Det har ikke været alle forundt at få så fornemt et gravminde udskåret af egetræ. Der er lagt et stort arbejde i udformningen. Øverst, over den ovale flade med teksten, er en topudsmykning med dråbeformet spids, og under den ovale flade er et fodstykke, der sammen med toppen danner en slags ramme for den ovale flade. Gravtræet har været delvist malet på begge sider. Hele vejen rundt langs kanten er der en sort streg, og siderne er også sorte. På topstykket er der et bladornament med sort farve, og på fodstykket to hvide nedadvendte fakler med sorte flammer.

Desuden er der indskrift på begge sider, malet med sort skrift. Meget af teksten er svær at læse, for gravtræet er tydeligt påvirket af lang tids ophold på kirkegården og siden under gulvet. Tydeligt er det dog, at det er et minde over Kirsten Christensdatter, født den 10. marts 1748 og død den 13. april 1829. Opslag i Sdr. Broby kirkebog bekræfter oplysningerne om hendes død, så det er altså et gravtræ fra Sdr. Broby Kirkegård.

Den fulde tekst på gravtræets forside lyder:

*Her under hviler
Støvet af
Kirsten Christensdatter
Født den 10de Marts 1748
Død den 13de April 1829*

*Det er Godt at gjøre bytte
med Døden, at Gaae over
fra Timelig Kummer
til Evig Roe*

På bagsiden står med samme skrift et vers i otte linjer, som er næsten helt udvisket og ikke kan tydes.

Kirkebogen fortæller, at Kirsten Christensdatter var gift med Mogens Christensen, der var fæstegårdmand på Allerupgård i landsbyen Allerup i Sdr. Broby Sogn. Det var på det tidspunkt en fæstegård under Søbo Gods. Mogens Christensen var død i 1803 som 54-årig, så Kirsten Christensdatter havde været enke i 26 år, da hun døde som aftægtsenke i 1829, 81 år gammel. Det er ikke lykkedes at finde oplysninger om hendes fødsel og dåb i kirkebøgerne – der er ikke bevaret kirkebøger fra 1700-tallet i Sdr. Broby.

Mogens Christensen fik fæstebrev på Allerupgård fra Søbo Gods i 1772. I fæstebrevet er der nævnt to tidligere fæstere, nemlig Peder Hansen og Christen Hansen; Kirsten kunne måske være datter af en af disse to. Hvornår og hvor Kirsten og Mogens blev gift, vides ikke, men deres første barn blev født i 1774. I alt fik de seks børn, tre drenge og tre piger. Det ser ud til, at Kirsten fortsatte fæstet af Allerupgård i en del år efter Mogens' død. Lidt usædvanligt blev det ikke den ældste søn, Christen Mogensen, der overtog Allerupgård efter moderen. Han fæstede derimod i 1806 Brobyskovgård under Brobygård Gods. I stedet blev det den yngste søn, Christian Mogensen, der kom til at føre Allerupgård videre, hvilket formentlig skete omkring 1814. Derefter boede Kirsten på aftægt hos ham.

Hvordan det fine gravtræ er havnet under gulvbrædderne i huset ved siden af kirkegården, er der ikke fundet nogen forklaring på. Den pæl, der har været stukket ned i jorden,

så det kunne stå oprejst, er brækket af, og det har måske blot ligget kasseret hen og er endt under gulvet ved et tilfælde.

Man kan finde lignende monumenter rundt om i kirkerne og på museerne. Ofte er de gemt af vejen på kirkeloftet, så

Forside og bagside af gravmindet fra 1829, der blev fundet under gulvet i et hus ved Sdr. Broby Kirkegård. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet, 2024.

de ikke er umiddelbart tilgængelige, men bl.a. i kirken på Drejø hænger der to fine eksemplarer på væggen i våbenhuset. Selv om typen altså er velkendt, har det ikke været enhver beskåret at få sådan et monument. Kirsten Christensdatter må have været et kært familiemedlem, som de efterladte ville sætte et værdigt minde over.

Braine danske soldaterkirkegård i 100 år

I. Verdenskrigs krigergrave på UNESCO's verdensarvsliste

Af Jørn Buch

Historiker og foredragsholder

Den danske kirkegård i Braine markerer sin 100-årsdag den 15. juni 2024.

Foto: Birgit Britta Boesen, 2024.

Den 15. juni 2024 var det 100 år siden, den danske kirkegård i Braine i Nordfrankrig blev indviet af bl.a. sognepræst Troensegaard-Hansen fra Adsbøl ved Gråsten, der havde været sømandspræst i Edinburgh, hvorfra han besøgte dansksindede krigsfanger i Felthamlejren ved London under 1. Verdenskrig. Den danske kirkegård i Braine blev sammen med mange andre gravsteder fra 1. Verdenskrig i september 2023 optaget på UNESCO's verdensarvsliste, og det blev markeret i Braine den 15. juni 2024 sammen med en ny begravelse af den nyligt fundne soldat Erik Petersen Skøtt.

Denne artikel vil se på baggrunden for den særlige danske kirkegård i Braine ved at fokusere på 1. Verdenskrigs slagmarker i Flandern og Nordfrankrig, det område af Vestfronten, hvor de fleste af de afdøde danske soldater i Braine kom fra.

Da Danmark i 1864 havde tabt krigen til Det Tyske Forbund, betød det, at alle de unge mænd, der var blevet tyske statsborgere, skulle kæmpe som tyske soldater, da 1. Verdenskrig brød ud i august 1914. De fleste af dem skulle derfor kæmpe for en sag, der ikke var deres, som det senere blev formuleret. Omkring 35.000 nordslesvigere blev tyske soldater, og af dem var sandsynligvis ca. 26.000 dansksindede sønderjyder. Dertil kom de dansksindede, som boede i Mellemlesvig og i de sydligste egne af Sønderjylland/Slesvig – tæt på Ejderen. Der er desværre ingen tal for, hvor mange der kom derfra, så derfor ved vi ikke helt præcist, hvor mange dansksindede sønderjyder der i alt deltog i krigen – og hvor mange dansksindede der faldt i krigen.

De fleste sønderjyder blev indlemmet i regiment, som havde deres rod i hjemstavnen Sønderjylland/Slesvig, regiment 86 i Flensborg og i Sønderborg og reserveregiment 84 i Haderslev. De dansksindede soldater havde derfor rig mulighed for at pleje kontakter med hinanden. Flertallet af de danske krigsdeltagere kæmpede på Vestfronten i Flandern i Belgien og på forskellige frontafsnit i Nordfrankrig, men en del blev også sendt til den mere bevægelige Østfront i Rusland, som bl.a. bestod af det nuværende Polen og Ukraine. Der var tillige en Balkanfront, en Afrikafront og en Palæstinafront, hvor ganske få sønderjyder deltog.

Krigen startede, da Belgien blev angrebet den 4. august 1914 og efter tre ugers hårde kampe løbet over ende. Ved angrebet på det neutrale Belgien følte Storbritannien sig truet og gik derfor straks ind i krigen. *Gott strafe England*, blev således en udbredt vending på tysk. Byen Ieper i Flandern – som den kaldes på flamsk, men Ypres på fransk – kom straks på britiske hænder ved krigens begyndelse, og briterne fastholdt byen gennem hele krigen. Der er derfor to store britiske soldaterkirkegårde inde i byen. Men Iepers mest imponerende britiske mindesmærke er den i 1927 færdigbyggede Menenport, porten i retning af byen Menen. Den ligner udefra en triumfbue, men står man inde i porten, føler man sig hensat til Pantheon i Rom, dvs. der er noget sakralt over stedet med næsten 55.000 navne på savnede og uidentificerede soldater fra hele det britiske Commonwealth, der kæmpede for at

fastholde byen på britisk-belgiske hænder. Ved dette monument er der hver aften siden 1927 blevet spillet *The Last Post* kl. 20, med adgang for alle. Det fortæller os i dag, hvor vigtig erindringen om 1. Verdenskrig stadig er i Belgien, og det gælder ligeledes i Frankrig, Storbritannien og andre dele af Europa og USA.

Få kilometer fra Ieper kom det allerede i september 1914 til voldsomme kampe mellem krigsbegeistrede unge tyske studenter, der havde meldt sig frivilligt, og trænede britiske tropper, der mejede de tyske studenter ned. Resultatet ses bl.a. på kirkegården i Langemarck med 44.000 tyske soldater, hvoraf nogle var dansksindede.

Efter det første store Marne-slag i september 1914 trak tyskerne sig tilbage til den lille biflod Aisne, som løber ud i Oise-floden ved byen Compiègne ca. 100 km nord for Paris. Her ved "æ ajsne", som sønderjyderne udtalte det franske Aisne [æn], opholdt de sig i hovedparten af krigen, da de gravede sig ned i skyttegrave. De krigsførende parter på begge sider af fronterne havde alene planer for den offensive krigsførelse – men ingen var forberedt på den defensive skyttegravskrig, som blev soldaternes barske virkelighed.

Verdun var blevet den store, vigtige franske fæstning efter det franske nederlag til tyskerne i 1870. Og Verdun skulle i 1916 forsvares til sidste mand. Det var den franske forholdsordre. Faldt Verdun, ville Frankrig være tabt, da de tyske tropper derved ville kunne gå i ryggen på de franske og britiske tropper længere mod nordvest.

Gennem det meste af 1916 blev der omkring Verdun kæmpet frem og tilbage på et frontafsnit, der var mellem 5 og 10 km i bredden og dybden. Flere af forterne omkring Verdun blev adskillige gange erobret frem og tilbage uden det ønskede resultat. For franskmændene var der blot én eneste forsyningsvej sydfra, som derfor den dag i dag kaldes *Voie sacrée*, dvs. den hellige vej. Hvert 14. sekund døgnet rundt i næsten et helt år passerede der en lastbil med varer, forsyninger og ammunition til Verdun, som således holdt stand over for de mange tyske angreb. Kampene omkring Verdun i 1916 blev af de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere kaldt for *Helvedes Forgård* med i alt omkring 700.000 dræbte og sårede soldater, heraf næsten 400.000 døde – én af dem var den unge Erik Petersen Skøtt, som endelig fik sit sidste hvilested i Braine den 15. juni 2024.

Efter krigen fandt man så mange uidentificerede lig, at der i 1932 kunne indvies et næsten 140 m langt benhus – på fransk et *ossuaire* – fyldt med knoglerester fra gulv til loft af mindst 130.000 soldater. Mange landsbyer blev totalt ødelagt i området, så der i dag blot står en sten, som fortæller, at her lå f.eks. landsbyen Fleury, en ødelagt landsby – på fransk *village détruit!*

Verdun blev angrebet af Tyskland den 21. februar 1916, men få måneder senere, den 1. juli 1916, forsøgte Frankrig og England at afhjælpe trykket ved at angribe de tyske stillinger omkring floden Somme. Det lykkedes ikke her for de britiske styrker at trænge igennem tyskernes stillinger. Området omkring Somme er derfor fyldt med britiske og tyske gravsteder.

Da Tyskland i 1917 besejrede Rusland, der oplevede opløsning og revolutioner, kunne de overføre tropper fra Østfronten – med mange dansksindede sønderjyder – til de afgø-

De faldne soldater ligger som regel begravet på slagmarken. Derfor findes der i alle sønderjyske kirker mindsten, hvor sognet erindrer sine faldne. Her er det Varnæs Sogn, som mindes Erik Petersen Skøtt sammen med alle de andre faldne fra dette lille sogn mellem Aabenraa og Sønderborg. Foto: Den Store Krig.

Når en soldat døde på slagmarken, fik han en foreløbig begravelse i nærheden. Her er der to kammerater til Julius Juncker, som har stået for begravelsen og sendt billedet til familien på Als i Nordslesvig. Kilde: Lene Junker.

rende kampe på Vestfronten. Offensiven gik i gang i marts 1918, hvor tyskerne igen nærmede sig Marnefloden i nærheden af Paris – det andet Marneslag – men blev igen hurtigt stoppet af en fælles fransk-britisk hær, nu også med støtte fra amerikanske tropper. Da briterne satte over 400 tanks ind mod tyskerne i modangrebet ved Amiens den 8. august, blev det endelig klart for tyskerne, at slaget var tabt. Det førte til våbenstilstands aftalen i Compiègne den 11.11. kl. 11 i 1918, hvor kirkeklokkerne kimedede over hele Europa, også i Nordslesvig – men ikke i det neutrale Danmark.

Krigen var endelig forbi! Men den havde krævet ufattelige ofre: Næsten 10 millioner soldater var døde, endnu flere soldater var lemlæstede, og mange civile var omkommet. Mange soldater er aldrig blevet fundet eller identificeret. En af de mange savnede var netop Erik Petersen Skøtt, som endelig blev fundet i 2022 og identificeret i 2023. Under 1. Verdenskrig var det primært soldaterne, der blev ofre, hvorimod 2. Verdenskrig også havde mange civile ofre. 1. Verdenskrigs mange døde soldater blev under kampene nødtørftigt begravet i baglandet til fronterne, og efter krigen blev de mange foreløbige gravsteder samlet til egentlige kirkegårde, dvs. at kirkegårde er et misvisende udtryk, da der ingen kirker er på gravpladserne, men begrebet giver de fleste forestillingen om de mange gravpladser med grave i lange rækker.

De dansksindede tyske soldater under 1. Verdenskrig blev således begravet sammen med deres tyske kammerater forskellige steder i Nordfrankrig og Flandern, men efter Genforeningen blev der i Aabenraa i foråret 1921 oprettet *Foreningen Sønderjyske Soldatergrave*, som fik kontor i Haderslev. Det var den franske stat, som i 1923 besluttede at stille et areal til rådighed tæt på en gravplads for faldne franske soldater, og de valgte Braine mellem Soissons og Reims, hvor der tidligere havde været en tysk gravplads. Men efter krigen samledes de mange små gravpladser til de store nærmest parklignende gravsteder i Belgien og Nordfrankrig. Derfor kunne den forladte tyske gravplads i Braine passende blive brugt til de dansksindede, der havde været tyske soldater.

Under 1. Verdenskrig var der blevet oprettet særlige lejre for de dansksindede, der blev franske eller britiske – eller russiske – krigsfanger. Det var bl.a. på initiativ af Paul Verrier, der var fransk professor i nordiske sprog ved universitetet i Paris. Han fik overbevist de franske myndigheder om, at mange af de tyske soldater slet ikke var tyskere, men dansk-

sindede, som sympatiserede med Frankrig. Nogle af de danske soldater døde i fransk fangenskab i Aurillac i Sydfrankrig. Hvor skulle de begraves? Det blev måske afgørende for ønsket om et fælles dansk gravsted for de mange danske faldne?

Men Foreningen Sønderjyske Soldatergrave fik ikke nær så mange positive tilbagemeldinger fra pårørende til de faldne danske soldater om at blive overført til Braine, som man havde forestillet sig. Og det hang uden tvivl sammen med, at man selv skulle betale omkostningerne ved en flytning – og det var dyrt. Da Braine skulle indvies på den officielle Gøgenforeningsdag den 15. juni 1924, var der blot blevet overført 50 dansksindede afdøde tyske soldater. Tallet blev senere forøget til 79, som den 15. juni 2024 blev til 80, da man for et par år siden fandt en afdød tysk soldat i nærheden af Verdun. Et træ var væltet i en efterårsstorm, og i rodnettet fandt man en række knogler og såkaldte hundetegn med fem soldaters navne og regimentsoplysninger. En af de døde var Erik Petersen Skøtt, der var født i Haderslev og viste sig at være dansksindet.

Med ønsket i 1921 om at oprette en særlig dansk kirkegård opstod i første omgang problemet med overhovedet at finde de pågældende soldater, og dernæst at afgøre, hvem af de mange faldne fra Sønderjylland/Slesvig der var dansksindede.

Braine danske soldaterkirkegård blev som nævnt indviet den 15. juni 1924 af bl.a. pastor Troensegaard-Hansen fra Adsbøl ved Gråsten. Han havde været aktiv i hjælpen til de danske krigsfanger ved Feltham i London og besøgt de danske fanger i lejren i Aurillac i Sydfrankrig, hvor han bl.a.

Tv.: Den danske kirkegård i Braine blev indviet den 15. juni 1924 under ledelse af pastor Troensegaard-Hansen fra Adsbøl ved Gråsten. Der var blot råd til indgangsmuren med porten. Der var ingen indhegning til siderne og ingen beplantning. Avisudklip fra 1924.

Th.: Pårørende til en af de første 50 begravede ved indvielsen i 1924. Få år efter kom der yderligere 29 gravsteder til, som i 2024 blev til i alt 80 begravede på den sønderjyske kirkegård i Braine. Samtidigt billede fra avis.

havde mødt Hans Fuglsang-Damgaard – den senere biskop i København – der havde været talsmand for de dansksindede krigsfanger i Aurillac. Hans Fuglsang-Damgaard fra Ørsted ved Sommersted studerede på det tidspunkt teologi ved universitetet i Strasbourg, men var også til stede ved indvielsen i Braine 1924, hvor han talte på fangernes vegne. Professor Paul Verrier deltog ligeledes.

Til indvielsen af Braine som et dansk gravsted i 1924 havde pastor Troensegaard-Hansen fra Adsbøl medbragt jord fra den gamle kirkegård i Adsbøl i nærheden af Gråsten. De danske soldater kom derved til at ligge i indviet dansk jord. Og teglstenene til muren omkring kirkegården blev foræret af sønderjyske teglværker omkring Egersund. Kirkegården i Braine – med røde tegl og hvide mure – fremstod således dengang og i dag som en dansk kirkegård – men beliggende i et fremmed, venligtsindet land.

Men der manglede et samlende monument på kirkegården. Det var der desværre ikke råd til i 1924, hvor der blot blev rejst et foreløbigt trækors. Et samlende monument kom først i 1934, hvor det blev finansieret af den i 1919 etablerede *Den Sønderjyske Fond*, som var blevet oprettet af nationale kredse i Danmark, der ønskede at hjælpe med opbygningen af danske projekter i Sønderjylland. Fonden blev nedlagt i 1970.

Den Sønderjyske Fond stod også for en stor del af vedligeholdelsen af den danske kirkegård i Braine. Rejsningen af monumentet i 1934 og renoveringen af kirkegården i Braine forårsagede dengang en diplomatisk krise i forholdet til Tyskland, hvis nye nazistiske regering var meget nærtagende i forhold til, hvad dets naboer havde sammen. Man opfattede renoveringen af den danske kirkegård i 1934 som et dansk-fransk samarbejde, der var vendt mod det nye nazistiske Tyskland.

Monumentet har form af en trekantet sten med et kors og inskriptionen *Sacrificium Vitae – Pro Patria*, som var lavet af den danske kunstner Gundlach-Petersen. Den latinske inskription betyder, at de afdøde havde *Oftet livet i kampen for fædrelandet* – eller i hvert fald for *hjemstavnen*. De dansksindede sønderjyder kæmpede netop ikke for det tyske fædreland, men tværtimod for retten til, at hjemstavnen kunne vende tilbage til Danmark. Med Genforeningen i 1920 kan man derfor hævde, at de dansksindede danske krigsdel-

tagere havde ofret livet, for at Genforeningen kunne finde sted, at hjemstavnen kom til Danmark. Man ser da også navne på de oprindelige tavler fra f.eks. Flensborg, Sild og Agtrup i det nuværende Sydslesvig, som landsdelen blev kaldt efter delingen i 1920. Men langt de fleste kom fra Nordslesvig, det, som mange i dag kalder for Sønderjylland – om end det kun er den nordlige halvdel af det historiske Sønderjylland!

Den danske kirkegård i Braine er blevet renoveret flere gange, i de første mange år finansieret af Den Sønderjyske Fond. Men i 1970 var det slut. Ved en større renovering i 1952 lod man opsætte en tavle, som fortalte, hvem der betalte gildet: *Her hviler i Frankrigs Jord 79 unge danske Mænd fra Slesvig. De ofrede deres Liv i Krigen 1914-18, sammen med Tusinder af Landsmænd, der pligtro kæmpede i den tyske Hær for en Sag, der ikke var deres. Fred med deres Sjæle. Dette Sted værnes af Den sønderjydske Fond i Danmark og Byen Braine.*

Til 60-årsmarkeringen i 1984 var det igen nødvendigt med en renovering, men da Den Sønderjyske Fond var blevet nedlagt i 1970, var det Haderslev Kommune og det nyoprettede Sønderjyllands Amt, der måtte betale. I de første mange år efter 1924 havde der været en vis samhørighed mellem Braine og alle de nordslesvigske kommuner, men fra 1956 var det alene Haderslev, som blev venskabsby med Braine. Det hang sammen med, at der i Haderslev er en særlig gravplads for de 24 franskmænd fra Alsace, som døde i Danmark under Besættelsen som tyske soldater. Da Alsace i 1940 var blevet indlemmet i Nazityskland, havde de unge franskmænd også måttet kæmpe for en sag, der ikke var deres. Med oprettelsen af Sønderjyllands Amt i 1970 var det derfor naturligt, at det nye amt også bidrog til renoveringen af Braine.

I 1984 deltog for første gang musikere fra Slesvigske Fodregiments Musikkorps. Dansk militær hører slet ikke hjemme i Braine, da Danmark var neutralt under 1. Verdenskrig og således hverken havde bidraget til Genforeningen eller Tysklands nederlag. Men i dag er de med til at skabe fest og glæde ved markeringerne. Ved genindvielsen i 2013 deltog prins Joachim og prinsesse Marie på vegne af Danmark, men da havde det været nødvendigt med en meget stor privat donation fra en Vojens-dreng, Laurids Jessen, for at renoveringen kunne blive en realitet. En flov historie for de danske myndigheder i København – myndigheder uden

historisk sjæl! I dag vedligeholdes gravstedet af de seks syd- og sønderjyske kommuner med et tilskud fra Arkil-fonden.

Med renoveringen i 2013 kom der samtidig en række nye tavler – som man ofte har svært ved at læse, når solen skinner – og med dem skiftede Braine karakter. Hvor den danske kirkegård i Braine oprindeligt var et gravsted for alle faldne dansksindede sønderjyder i både Nord- og Sydslesvig, dvs. fra hele det historiske Sønderjylland mellem Kongeåen og Ejderen, har de nye tavler alene navne med på alle de faldne fra det moderne Nordslesvig efter 1920. Derfor er der også navne med på de mange tysksindede nordslesvigere, der var faldet i kampen for det tyske fædreland.

Urnen med resterne af Erik Petersen Skøtt er af den tyske militærattaché overført til Danmark (ligger på Dannebrog) og venter på at blive lagt ned i gravstedet, flankeret af repræsentanter fra danske og franske soldaterforeninger. Foto: Hans-Curt Wolff, 2024.

Den danske kirkegård i Braine har dermed skiftet karakter. Den er gået fra alene at være et gravsted for alle faldne dansksindede fra hele det historiske Sønderjylland mellem Kongeåen og Ejderen til at være et gravsted for de faldne fra Nordslesvig, danske som tysksindede. Det var ikke intentionen for Foreningen Sønderjyske Soldatergrave i

1921, men er blevet realiteten med den moderne forbrødring i det dansk-tyske grænseland i nyere tid.

Ved 100-årsmarkeringen den 15. juni 2024 var der således også repræsentanter fra det tyske mindretal, ud over den sympatiske tysksindede borgmester i Tønder med det gode danske navn Jørgen Popp Petersen, som udtryk for, at mindretallene på begge sider af den dansk-tyske grænse er sindelagsmindretal og slet ikke etniske mindretal.

Men i år var det ikke blot en markering af 100-året, der skulle fejres. Den nyligt fundne og savnede soldat fra kampene i Verdun i 1916, Erik Petersen Skøtt, skulle også have en rigtig begravelse. Da han var faldet som tysk soldat, skulle hans urne først overrækkes til de danske myndigheder af militærattachéen fra den tyske ambassade i Paris. Ud over urnen med resterne af Erik Petersen Skøtt var der en række personlige genstande fra hans lig, som var blevet samlet i en lille æske. Den blev overrakt til Haderslevs borgmester, Mads Skau.

Efter at Erik Petersen Skøtt dermed endelig var gået fra at være tysk soldat til officielt at være en dansk soldat, kunne den danske feltpræst fra Slesvigske Fodregiment endelig foretage den egentlige og højtidelige begravelse med ligprædiken og urnenedlæggelse. Nedlæggelsen af selve urnen blev foretaget af den ene af de fire tilstedeværende efterkommere, advokat Anne Vibeke Gregersen fra Haderslev. Det var hendes morfars broder, der højtideligt blev begravet på en dansk kirkegård. Ud fra dna-analyser af knoglerne samt slægtstavler og med hjælp fra den tyske organisation Volksbund deutsche Kriegsgräberfürsorge i Kassel lykkedes det via Facebook at finde frem til nogle få efterkommere, hvoraf fire var til stede i Braine. En forfærdelig soldaterskæbne fra 1. Verdenskrig fik endelig en smuk og værdig afslutning sammen med mange gæster og et stort presseopbud. For den tilstedeværende familie blev det et lykkeligt, følelsesladet og højtideligt bekendtskab med den hidtil ukendte soldat.

Lys på kirkegården

Foto af Christoffer Askman.

Siden 2018 har der i februar måned været afholdt lysfestival i København. Lyskunstværker opsættes på gader og stræder og torve, og bygninger, kanaler og broer sættes i et nyt lys. De seneste år er festivalen også rykket ind på Københavns Vestre Kirkegård. I 2024 blev fire lysværker opstillet på kirkegården, og der blev også sat lys på det gamle Nordre Kapel i forbindelse med åbningsarrangementet.

Med tilladelse fra Copenhagen Light Festival bringer Kirkegårdskultur her fotografier fra åbningen.

In-Between af Daniel Popescu.

LOTUS af Nicolas Paolozzi.

In-Between af Daniel Popescu.

LOTUS af Nicolas Paolozzi.

Reflected af Scenograferne+.

Forever And Ever af Arthur van der Zaag.

Kapellet belyst på åbningsaftenen: *Breath of Light* af Ungt Lys.

Svendborg Assistens Kirkegård 1821-2021

Bog anmeldelse

Af Ulla Schaltz

Museumsdirektør, Museum Lolland-Falster

Marianne Kjær og Tommy Christensen, *Svendborg Assistens Kirkegård 1821-2021*, 191 sider, Forlaget Bankgaard 2021.

Kirkegårde og begravelsespladser fortæller en historie. Det gælder, uanset om kirkegården er placeret i en stor eller mindre by eller på landet. Det er derfor altid interessant for den besøgende at træde ind bag kirkegårdens porte og gå på opdagelse i de mange historier, der findes der. Især hvis man får hjælp til at se efter det rigtige. Den velskrevne bog om Svendborg Assistens Kirkegård yder den helt rigtige indføring i den del af Svendborgs historie, som kirkegårdene udgør.

Bogens forfattere er inde i historien om Svendborg Assistens Kirkegård på hver sin måde. Tommy Christensen har været kirkegårdsinspektør på Svendborg Kirkegårde i perioden fra 1996 til 2018, altså i 22 år. Han har stået bag de mange nye tiltag på kirkegården fra midten af 1990'erne og frem. Efter sin pensionering kastede han sig over arbejdet med bogen, som skulle markere kirkegårdens 200-årsdag i 2021. Hans del af bogen handler om kirkegårdens historie og de forskellige tiltag, der er sket igennem tiden. Bogens anden forfatter er journalist og teaterinstruktør Marianne Kjær. Hun står for den del af bogen, som beskriver de populære kirkegårdsspil "Livet, der var engang". De to forfattere står således for to meget forskellige dele af bogen og kirkegårdens historie.

Bogen er meget indbydende og let at læse. Layoutet er gennemtænkt, og billedsiden illustrativ. På indersiden af bogens omslag finder læseren et gammelt kort over Svendborg og en ældre illustration, hvor byens kirketårne ses tydeligt. Formatet er både til hyggelæsning i sofaen og bestemt også til at tage med sig ud på kirkegården og gå på opdagelse.

Bogen indledes med et forord af Esben Hedegaard, tidligere museumschef ved Svendborg Museum. Han fortæller her,

hvordan han selv er meget begejstret for kirkegården og ofte går tur der. Det, han hæfter sig ved, er, at tidsperspektivet ændrer sig på en kirkegård. Man regner ikke i minutter, men i menneskealdre, og det er en meget sand betragtning. Derefter kommer et kapitel om kirkegårdens 200-årige historie, og det næste kapitel handler om de berømte kirkegårdsspil, som har været gennemført ved flere lejligheder på kirkegården. Endelig til sidst en afrunding med blik ud mod fremtiden.

Den første del af bogen handler altså om kirkegårdens 200-årige historie, men har også et blik tilbage til de gamle kirkegårde, som omgav de oprindelige tre kirker i byen. Vi får også et indblik i, hvordan arbejdet med assistenskirkegårde foregik. Her er Tommy Christensen nede i en række interessante kilder, som beskriver, hvilke regelsæt og tanker der lå bag etableringen af kirkegården. Han tager os igennem de forskellige begivenheder og tiltag, der former kirkegårdens udvikling. Det beskrives, hvordan kirkegården udvidedes på grund af et stigende antal indbyggere i Svendborg, ligesom der også bruges en del plads på at beskrive, hvordan nye traditioner i form af ligbrænding ændrede kirkegårdens udseende og funktioner, da der blev bygget et krematorie. Forfatteren er meget grundig i sin gennemgang, og informationsmængden er tilpas stor. Kirkegårdens udvikling i retning af at blive omdannet til en park beskrives også nøje. Man kan tydeligt mærke forfatterens førstehåndskendskab til denne proces, da den for en stor dels vedkommende foregik i den periode, hvor han var leder af kirkegården og derfor sammen med menighedsrådet stod for omkalfatringen.

I den anden del af bogen beskriver Marianne Kjær, hvordan de på kirkegården har arbejdet med en alternativ formidling af dens historie. Projektet blev påbegyndt i 2003 og går ud på gennem et skuespil at vække et udvalg af de begravedes historie til live. Det er blevet til hele syv spil under den fælles titel "Livet, der var engang". Denne del er i øvrigt også rigt illustreret med fotografier fra de mange spil, så læseren selv kan danne sig et indtryk af, hvordan formidlingen er foregået.

Svendborg Assistens Kirkegård 1821-2021 er en bog, som er værd at læse. Den giver et vist indblik i Svendborg bys historie og et stort indblik i kirkegårdens historie. Og så giver den et helt særligt blik på de opgaver og udfordringer, der ligger i jobbeskrivelsen som kirkegårdsinspektør, og det er en interessant vinkel. Bogen er dertil velskrevet og gennemarbejdet, hvilket gør det til en fornøjelse at dykke ned i Svendborg Assistens Kirkegårds historie.

Nakskov kirkegårde 140 år

Boganmeldelse

Af *Benedikte Piil*

Landskabsarkitekt, Piil Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent for Fyens Stift

Ulla Schaltz, *Nakskov kirkegårde 140 år*, Museum Lolland-Falster 2024.

I anledning af at det er 140 år siden, at den første person blev begravet på Nakskov Kirkegård ved Svingelsvej, har en fin lille bog om kirkegårdene i Nakskov set dagens lys.

Den har et format på 21 x 21 cm og er på 95 sider. Bogen er skrevet i et flydende og letlæst sprog og rummer en fin balance mellem information om Nakskovs historie, begravelsesformernes udvikling og byens kirkegårde.

Nakskov, der betyder "Nakken med skoven", udviklede sig i 1200-tallet fra et fiskerleje i bunden af Nakskov Fjord. Kapitlet "Byens tidlige historie" handler om Nakskovs historie og udvikling frem til slutningen af 1700-tallet, og her beskrives de første begravelser og kirkegårde i byen. Nakskov har faktisk den tredjeældste jødiske gravplads i Danmark. Den blev anlagt i begyndelsen af 1700-tallet, og den første begravelse fandt sted i 1722, den sidste i 1922. Den jødiske gravplads i Nakskov eksisterer stadig.

Nakskovs kirkegårdes etablering og udvikling flettes på fin måde sammen med byens historie og begravelsesformernes udvikling. Frem til 1805 blev velhavende ofte begravet under gulvet inde i kirken, men ildelugt og uhygiejniske forhold førte til, at dette blev forbudt. Herefter blev alle begravet på kirkegården, og de velhavende fik ofte store flotte gravminder på store gravsteder. En del af disse er bevaringsværdige. Dette beskrives i et senere kapitel om gravminderegistrering og baggrunden for lov nr. 268 af 22. maj 1986 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde.

Nakskov har haft fem ældre kirkegårde, som alle er nedlagt. De to lå i byens centrum inden for voldene og var i brug frem til 1807 og 1810. Så var de fyldt op. En ny kirkegård blev taget i brug, men det viste sig hurtigt, at det valgte areal ofte var vandlidende, så denne kirkegård blev kun benyttet i otte år. Endnu en ny kirkegård blev taget i brug. Den lå lige over for sukkerfabrikken og var i brug i 90 år, så var også den fyldt op, og udvidelse var ikke mulig, da byen nu omkransede kirkegården. Der var igen brug for at finde et nyt areal til en kirkegård. Denne gang faldt valget på et område tæt på lystskoven Svinglen, nakskovitternes foretrukne udflugtsmål. Den nye kirkegård blev anlagt på et 11 tønder land stort areal mellem Svingelsvej og Løjtiftevej tilhørende præsteembedet. Første del på 2,5 tønder land blev indviet i 1884 – derfor bogens titel. Frem til 1918 voksede kirkegården i flere etaper til 10 tønder land, Nakskov Kirkegårds nuværende størrelse. Den ene tønde land var i mellemtiden solgt fra.

Kremering er kendt verden over fra oldtiden, men først i 1881 fandt den første kremering i nyere tid sted i Danmark. I 1930'erne var der i Nakskov en stigende interesse for kremering, og i 1940 blev et krematorium indviet på kirkegården. Første kremering i det nye krematorium

fandt sted i 1941. Trods nyt krematorium var der igen pladsnød på kirkegården efter 2. Verdenskrig, og i 1961 indviedes Annekskirkegården med 8.000 nye begravelsespladser på den anden side af Svingelsvej. Til trods for at kremering er danskernes foretrukne begravelsesform, valgte man at slukke for ovnene i Nakskov krematorium i 2012, og bygningen blev ændret til kølerum. Her opbevares de afdøde, før de køres til Ringsted, hvor et centralkrematorium nu udfører en stor del af Region Sjællands kremeringer.

Kapitlet "Paradisets have" beskriver kirkegårdens forskellige afdelinger på fin vis og forklarer, hvorfor kirkegården har så mange sjældne træer og buske. Den botaniske mangfoldighed og høje faglighed på kirkegården tiltrækker arbejdskraft, så flere uopfordrede ansøgninger lander på kirkegårdslederens bord hvert år. Kirkegårdens personale, bygningerne og driften af kirkegården beskrives, ligesom salg af gravsteder. I modsætning til på mange andre kirkegårde er alt til salg, undtagen stisystemet.

Eksempel på et stemningsbillede fra kirkegården.
Foto: Ingrid Riis.

I bogens sidste del fortælles 12 personhistorier, hvor der tages afsæt i oplysningerne på nogle af de gamle gravsten. Historier om personer, der levede i Nakskov, og som enten havde et usædvanligt liv eller døde på trist vis. I disse historier er også information om nogle af de betydelige virksomheder i Nakskov, såsom Nakskov Sukkerfabrik og Nakskov Skibsværft. En af personfortællingerne er om Esben Petersen. Han var ansat på Nakskov Skibsværft i 40 år, og i sin fritid var han amatørskuespiller. Han havde bl.a. rollen som Sofus Betjent i *Matador*.

Disse historier er fine eksempler på interessant information om nogle af de personer, som er begravet på Nakskov Kirkegård. I denne digitale tidsalder kan sådanne historier f.eks. udfoldes ved hjælp af en QR-kode på et gravsted. Så kan oplevelserne på en kirkegårdstur få endnu en dimension.

Bogen er rigt illustreret med en blanding af gamle fotografier fra lokalhistorisk arkiv og smukke stemningsbilleder fra Nakskov Kirkegård fotograferet af Ingrid Riis. Hvert kapitel adskilles med et stemningsbillede på dobbelttopslag suppleret med et citat fra brugere af kirkegården.

På indersiden af bogens omslag er folde ud-kort over henholdsvis Nakskov Kirkegård og Nakskov Annekskirkegård, som kan benyttes til navigation ved besøg på kirkegården og til lokalisering af de forskellige delområder, som beskrives i bogen.

Alt i alt en fin bog at blive klogere af, med smukke fotografier, man kan glædes over.

Fortællinger fra Solbjerg Parkkirkegård

En grøn vandring i det Danmark vi kender

Boganmeldelse

Af Leif Arffmann

Forhenværende provst

Lars Schreiber Pedersen (red.), *Fortællinger fra Solbjerg Parkkirkegård*, Syddansk Universitetsforlag 2023.

Anmeldelsen er bragt i *Historie Online* i september 2024, <https://www.historie-online.dk/>

Der er simpelthen tale om et pragtværk. Det er konklusionen, når denne bog er læst til ende. Det er der flere grunde til.

For det første er det fagligt dygtige og kompetente forfattere, der fra hver deres synsvinkel leverer fortællingerne om Solbjerg Parkkirkegård på Frederiksberg.

For det andet fortælles der i letforståeligt sprog, lysende af fortælleglæde, om en kirkegårdsudvikling, der er gældende ikke kun på Frederiksberg, men over hele Danmark.

For det tredje er der udvalgt gravminder over mennesker, der har betydet meget for udviklingen af det danske samfund, og som læsere af en vis alder kan nikke genkendende til og få ny viden om. Vi oplever også her en personalhistorisk fortælleglæde, der virker smittende.

Der er umuligt at gennemgå bogen i detaljer, fordi den er så rig på informationer, men anmelderen finder det vigtigt at fremhæve de tre "historiske" kapitler om kirkegården skrevet af stadsarkivar Caspar Christiansen om Solbjerg Parkkirkegårds historie, arkæolog Frida Amalie Bruno Weitling om, hvorledes de bevaringsværdige gravminder er udvalgt, og projektleder Pernille Thomsen om de fremtidige planer for kirkegården, både som grøn park og som begravelsesplads. Det er spændende at læse beretningen om, hvorledes kirkegården skulle have været nedlagt, og hvorledes denne beslutning blev ændret. Der findes således politikere, der godt tør indrømme, at tidligere trufne beslutninger måske ikke var så gode endda.

I fortællingerne om kirkegårdens gravminder mærker læseren tydeligt, at man her møder mennesker, historiske forhold og episoder, som måske hører en anden tid til, men som har betydning også i den tidsalder, vi nu lever i.

I anmelderens sommerhushave står et gammelt "cafébord", der efter sigende stammer fra 1935, da Lillebæltsbroen blev bygget, og den "nye" Fredericia Banegård blev taget i brug. Der var nu brug for caféer, hvor de rejsende kunne nyde en forfriskning, inden rejsen gik videre. Det er derfor vedkommende at læse om Friis-Skotte (1874-1946), den minister for offentlige arbejder, der sørgede for, at Lillebæltsbroen blev bygget, og om ingeniør Engelund (1889-1961), der stod for den ingeniørmæssige side af samme sag. Vandringen på Solbjerg Parkkirkegård fører også læseren forbi gravene for

andre politikere: justits- og indenrigsminister Hans Hækkerup (1907-1974), udenrigsminister Ole Bjørn Kraft (1893-1980) og finansminister C.V. Bramsnæs (1879-1965).

Kirkegården indeholder også mange grave, hvor gravminerne direkte eller indirekte fortæller dele af 2. Verdenskrigs historie, ikke mindst de mange frihedskæmpergrave. Besættelsestiden forbinder mange også med særlige mad- og drikkevarer. Og just opfinderen af blandingsproduktet af cikorier og mælkebøtter, kaffeerstatningen "Richs", C.F. Rich (1800-1874), hviler her.

Fremtrædende danske kunstnere har også fået deres sidste hvilested her. Malerne Niels Larsen Stevns (1864-1941), Hans Andersen Brendekilde (1857-1942, kendt for maleriet *Udslidt* fra 1889), Niels Simonsen (1807-1885), Harald Giersing (1881-1927), landskabsmaleren Vilhelm Kyhn (1819-1903), malerparrene Elisabeth Tornøe (1847-1933) og Wenzel Ulrik Tornøe (1844-1907) samt Elisabeth Jerichau Baumann (1818-1881) og Jens Adolph Jerichau (1816-1883). Endelig kan i dette udvalg nævnes maleren Gerda Wegener (1885-1940), som nok er mere kendt som ægtefælle til Einar Wegener, der efter kønsskifte blev til Lili Elbe. Om disse kunstnere og flere til er der fortalt levende og med faglig indsigt.

Dele af Frederiksberg har været og er fortsat præget af teatre og forlystelsesliv. Det er derfor ikke underligt, at vi på kirkegården finder fremtrædende repræsentanter for dette. Her er Stig Lommer (1907-1976) ikke til at komme udenom. Men også andre skal nævnes: Oscar Stribolt (1873-1927), Tao Romano Michaëlis (1920-1958), der skrev teksterne til nogle af de bedste numre på ABC Teatret, Palle Huld (1912-2010) og Mathilde Nielsen (1858-1945).

Et særligt kapitel angår diakonissegravene, dvs. gravsteder for kvinder tilknyttet Diakonissestiftelsen på Peter Bangsvej, de såkaldte diakonissesøstre. I særlige dele af Solbjerg Parkkirkegård er diakonissesøstrene blevet begravet siden 1898, og på disse grave er de tætplacerede, flade, hvide gravminder særdeles markante og synlige. Her er tale om en væsentlig del af Frederiksbergs historie, men mange vil kunne huske, at der overalt i Danmark har virket diakonisser, ofte som hjemmesygeplejersker.

Der kan rejses en enkelt indvending mod bogen. Det ser ud til, at de enkelte forfattere ikke er helt bekendt med indholdet af de øvrige forfatteres artikler. Således er fortællingerne om de to søstre, og kusiner til Karen Blixen, Karen Elisabeth Ræder (1874-1963, landsformand for KFUK) og Philippa Vilhelmine Alvilde Ræder (1872-1958, forstanderinde på Diakonissestiftelsen) tydeligvis ikke koordinerede.

Dette har dog ikke taget læseglæden fra anmelderen. Det er en udelt fornøjelse at stifte bekendtskab med så mange spændende mennesker, som der i dette bogværk er fortalt om, hvoraf kun nogle få er nævnt i denne anmeldelse. Men det kan anbefales at anskaffe bogen og læse videre om mennesker, begravet på Solbjerg Parkkirkegård, bl.a. Palle Lauring (1909-1996, der fortalte Danmarkshistorie for hele befolkningen), Børge Olsen (1910-2002, skaberen af Irma), professor Justus Hartnack (1912-2005), forfatter Christian Kampmann (1939-1988), gymnastikpædagog Helle Gotved (1912-2006), etnograf Henny Harald Hansen (1900-1993) og Danmarks første sexolog Kirsten Auken (1913-1968), for blot at nævne nogle få.

Et enkelt gravminde skal her afslutningsvis nævnes: Det er gravmindet over Valdemar Bang (1866-1944). Navnet siger os ikke ret meget, men under navnet er anført titlen: Lektor ved Metropolitanskolen. Det er just denne lektor i latin, der gav inspiration hos forfatteren Hans Scherfig til personen lektor Blomme i romanen *Det forsømte Forår* fra 1940. I samtiden var det i visse københavnske kredse almindeligt kendt, at Bang var virkelighedens lektor Blomme, der døde ved at spise et forgiftet maltbolsje (vi kan se for os, hvorledes Frits Helmuth nyder at spise maltbolsjer i filmatiseringen af *Det forsømte Forår*). Valdemar Bang døde dog efter en hjerneblødning.

Der kunne som sagt med rette nævnes andre og mange flere eksempler på gravminder, der på Solbjerg Parkkirkegård fortæller en danmarkshistorie, som fortsat er dybt interessant, og det kan derfor kun anbefales at læse videre i bogen.

Den mangfoldige kirkegårdsverden

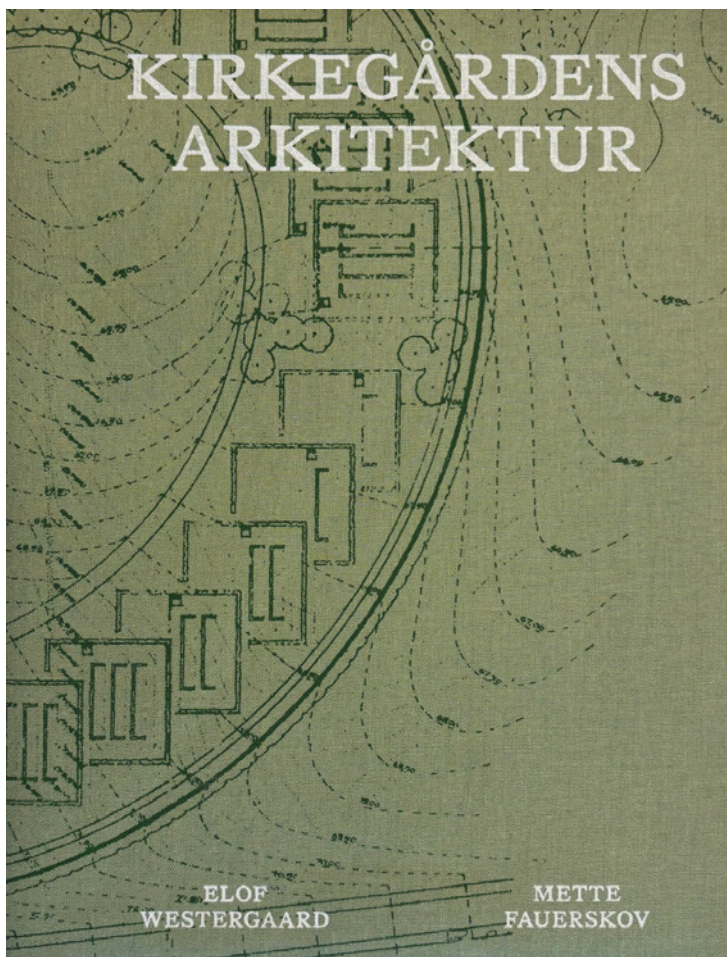
Bogomtale

Af Ulla Haahr

Kommunikationschef, Københavns Stift

Elof Westergaard og Mette Fauerskov, *Kirkegårdens Arkitektur*, 226 sider, forlaget BookLab 2024.

Et nyt digert værk belyser for første gang den danske kirkegårdsarkitektur under ét. Gennem 32 konkrete begravelses-

pladser får læseren en både faglig, historisk og poetisk gennemgang af de overordnede kirkegårdstyper. Lige fra landsbykirkegården til de nye naturgravpladser.

Det er med kirkegårde som med kirker og slotte: Mange mennesker holder af at besøge kirkegården, når man kommer til en fremmed by som turist. At gå rundt og fornemme stemningen, betages af det smukke, fortabe sig i gravstenes fortællinger – og finde roen.

Kirkegårde drager os. For selv om det er gravpladsen for vores døde, så er det de levende, der bruger kirkegården.

”Det er selvfølgelig et sted for vores sorg. Hvor vi kan finde trøst og mindes den døde. Men det er også et sted, hvor der er en særlig fred. Det er et anderledes rum, en form for modrum til de andre rum, vi som mennesker færdes i. Her er man i et andet gear end i hverdagen, det meditative får lov at fylde,” siger Mette Fauerskov.

Et spejl af samfundet

Mette Fauerskov er landskabsarkitekt med speciale i kirkegårde og arbejder som kirkegårdskonsulent i Ribe Stift. Sammen med Elof Westergaard, biskop i Ribe, har hun skrevet bogen *Kirkegårdens Arkitektur*. Med en ambition om at beskrive de forskellige typer kirkegårde bliver der i bogen gennemgået 32 steder i Danmark. Alle repræsenterer de forskellige kategorier, som f.eks. landsbykirkegården, parkkirkegården og minoriteters kirkegårde. Ud fra i alt otte forskellige kategorier er der tale om en komplet afdækning af hele kirkegårdsområdet.

”Vi vil i bogen rumme alle slags kirkegårde i landet. Det er ikke et videnskabeligt værk, men vi har haft en ambition om at afdække det hele. Derfor har vi også f.eks. de jødiske kirkegårde og mindelundene med, som fortæller nogle andre historier.”

F.eks. krigsfangekirkegården i Løgumkloster, der blev anlagt ved den krigsfangelejr, som tyskerne opførte i 1914. Navnene på de døde viser, at både russiske, franske og belgiske soldater er begravet her.

Over tid udvikler kirkegårdene sig – i takt med at samfundet forandrer sig. Mindelunde fra krigens tid, den gamle

landsbykirkegård fra middelalderen, hvor der skal være plads til hele familien i flere generationer på familiegravstedet, og de mange urnepladser i dag, der kræver langt mindre plads. Samt individualiseringens præg af også dette område med ønsker til det unikke og det særlige – og hvad det medfører af laminerede tegninger, LED-lys og havebænke.

De smukkeste steder

De to forfattere har udvalgt de 32 kirkegårde ud fra ét overordnet kriterie, fortæller Mette Fauerskov:

”Vi har valgt steder, som vi synes er specielt dejlige. Vi har forsøgt at vise alt det smukke – og netop fremhæve det særlige ved de forskellige typer.”

Et af valgene faldt på Gammel Sogn Kirkegård vest for Ringkøbing Fjord, som er en landsbykirkegård. Den har sin oprindelige form og spor helt tilbage til dengang, den blev bygget. På kirkegården er der en særlig type gravsteder, som blev brugt helt tilbage i jernalderen. Det er tuegrave, der viser sig som forhøjninger i græsset. De blev brugt frem til midten af 1900-tallet og er blevet rekonstrueret.

”Kirkegården er meget frodig på trods af det omkringliggende forblæste landskab. Samtidig er der også på kirkegården de individuelle gravsteder og de små urnegravsteder. Der er en fin balance mellem bevaring og forankring i historien og fornyelse til det, mennesker efterspørger i dag.”

I 1993 blev Fonnesbæk Kirkegård etableret som en konsekvens af, at Ikast dengang var den hurtigst voksende by i Danmark. Som en af parkkirkegårdene er den præget af den lighedstanke, der formede disse kirkegårde fra 1920'ere og frem – ikke mindst gennem landskabsarkitekten G.N. Brandt, hvor den demokratiske og folkelige kirkegård var idealet.

”Det var en sorteringstanke, hvor man samlede de forskellige typer af gravsteder. Den lille mands gravsted fik lov at fylde for sig selv i stedet for at blive overdøvet af store gravmonumenter, som man så det på assistenskirkegården,” siger Mette Fauerskov.

Hun kalder Fønnesbæk Kirkegård et stort landskabsarkitektonisk værk på grund af dens åbne plan, der samtidig har forskellige rumligheder.

”Med sit store slettelandskab i midten er det storslået! Og samtidig er der mindre opdeltede intime områder.”

Gammel Sogn og Fønnesbæk Kirkegård er som sagt to af de kirkegårde, der er gennemgået i bogen. Der er 30 flere – og de er alle af den smukkeste slags.

Fønnesbæk Kirkegård.
Foto: Mathias Svold og
Ulrik Hasemann.

Generalforsamlingen 2024

21. maj 2024 i Horsens

Velkomst ved formand Elof Westergaard.

Fællessang: *Det dufter lysegrønt af græs.*

Dagsorden ifølge foreningens vedtægter § 6, stk. 5:

1. Valg af stemmetællere og dirigent

Hanne Gerken valgt som dirigent.

Dirigenten konstaterer, at generalforsamlingen er lovligt indvarslet og beslutningsdygtig.

To stemmetællere valgt: Lea Christensen og Filip Møller.

2. Formandens beretning

(gengivet i sin helhed i årsskriftet 2024-25)

Kirkegårdene er under forandring, bl.a. på grund af konkurrenceudsættelsen.

Vi kan trække på skuldrene eller arbejde med at tydeliggøre kirkegårdenes betydning og værdi og gøre dem (mere) attraktive i forhold til de pårørendes ønsker og behov.

Kirkegårdene skal fortsat rumme haven, selv om den vilde natur også skal lukkes ind.

Haven tydeliggør, at det menneskelige betyder noget – skoven og havet behøver ikke at vise det menneskelige.

Det er "en form for samfundskritik" at tale kirkegårdene op.

Der har i det forløbne år været fokus på kirkegårdenes økonomi. Seminarer i Dalum og Ribe er mundet ud i seks punkter, der skal arbejdes med, bl.a. markedsføring af de offentlige kirkegårde.

Beretningen godkendt stående.

3. Evt. beretning fra nedsatte udvalg

Redaktionen fortæller, at den fortsætter med temasektioner, i år som opfølgning på foreningens seminar i august om kirkegårdenes økonomi.

Redaktionen (Mette Fauerskov, Klaus Bertelsen, Anne Kjærsgaard, Rikke Ilsted Kristiansen og Stine Helweg) vil meget gerne have nye medlemmer – fire onlinemøder årligt, trykkeri opsætter, korrekturlæser læser korrektur. Lyst og idéer er det vigtigste at komme med.

4. Godkendelse af revideret regnskab 2023

Gennemgået af kasserer Dennis Næser.

Indtægter: 512.961,20 kr. (budgetteret: 401.000,00 kr.).

Udgifter: 499.598,89 kr. (budgetteret: 401.000,00 kr.).

Regnskabet 2023 godkendt stående af forsamlingen.

5. Godkendelse af budget 2025 og fastsættelse af kontingent for 2025

Fremlagt af kasserer Dennis Næser.

Budgetterede indtægter: 482.500,00 kr.

Budgetterede udgifter: 482.500,00 kr.

Kontingent foreslås forhøjet – 400,00 kr. årligt for det første/325,00 kr. årligt for efterfølgende.

Budget og kontingent 2025 godkendt stående af forsamlingen.

6. Behandling af indkomne forslag

Behandling af bestyrelsens forslag til vedtægtsændring:

§ 6, stk. 2, ændres til: "Ordinær generalforsamling skal afholdes i årets andet eller tredje kvartal og lægges skiftevis i landets stifter. Medlemmerne varskos om tid og sted for generalforsamlingen senest 2 måneder før generalforsamlingen. Samtidig oplyses om, at forslag til behandling på generalforsamlingen skal være formanden i hænde senest 14 dage inden generalforsamlingen. Senest en måned før generalforsamlingen offentliggøres dagsorden samt regnskab og budget til behandling på generalforsamlingen på www.kirkegaardskultur.dk. Indkommer der forslag til behandling på generalforsamlingen (jf. § 6, stk. 4, nr. 6), offentliggøres endelig dagsorden på www.kirkegaardskultur.dk senest 10 dage før generalforsamlingens afholdelse."

Ændringsforslaget vedtaget stående.

**7. Valg af medlemmer til bestyrelsen
samt mindst 2 suppleanter**

På valg i år er: Elof Westergaard, Stine Helweg – modtager begge genvalg. Begge valgt med akklamation uden afstemning.

Som suppleanter genopstillede og valgtes med akklamation uden afstemning Jens Dejgaard Jensen og Klaus Bertelsen.

Bestyrelsen består herefter af:

Elof Westergaard (valgt 2024, på valg i 2027)
Mette Fauerskov (valgt 2023, på valg i 2026)
Dennis Næser (valgt 2023, på valg i 2026)
Stine Helweg (valgt 2024, på valg i 2027)
Anne Vium Skaarup (valgt 2023, på valg i 2026)
Claus Rohden Melin (valgt 2022, på valg i 2025)
Hans-Henrik Nielsen (indtrådt 2023 for Anne Kjærsgaard, der blev valgt i 2022, på valg i 2025)
Filip Møller (udpeget af Stenhuggerlauget)

Suppleanter (vælges for ét år ad gangen):

Jens Dejgaard Jensen (valgt første gang 2021)
Klaus Bertelsen (valgt første gang 2023)

8. Valg af 2 revisorer og 1 revisorsuppleant

Revisor Anders Beck Larsen (Nyborg) og revisorsuppleant Henning Lynge Nielsen (Borup) genopstiller ikke. Lea Christensen (Thisted) modtager genvalg og blev valgt uden afstemning.

Ny revisor Dennis Andersen (Svendborg) blev valgt uden afstemning. Ny revisorsuppleant Chr. Spure Hansen (Hørsholm) blev valgt uden afstemning.

9. Fastsættelse af tid og sted for næste års generalforsamling

Næste generalforsamling bliver den 19.-20. maj 2025 i Ribe Stift, formentlig omkring Ringkøbing.

Et medlem videreformidlede, at mange præster synes, at det er ærgerligt, at årsmødet som regel begynder på en mandag.

10. Eventuelt

Intet under eventuelt. Dirigenten erklærede generalforsamlingen for afviklet.

Formanden takkede dirigent Hanne Gerken for at lede os igennem generalforsamlingen.

- NB! Seminar om naturkirkegårde den 19. august 2024 på Dalum
- NB! Boglancering ved samme lejlighed, *Kirkegårdenes Arkitektur* ved Elof Westergaard og Mette Fauerskov. Ti procents rabat til medlemmerne
- NB! Nordisk Kirkegårdsconference den 17.-19. september 2025 i Stockholm. Forskelle, ligheder, kompostering, vandkremering, etik.

Herefter navnerunde blandt deltagerne, der bestod af bl.a. gravere, gravermedhjælpere, menighedsrådsmedlemmer, kirkegårdsbestyrelsesmedlemmer, historikere, kunsthistorikere, landskabsarkitekter, kirkegårdskonsulenter, kirkegårdsværger, gartnere, stenhuggere, kirkegårdsfrivillige, gravminderegistratorer, arkitekter og kontorassistenter, sekretariatschefer, kirkegårdsassistenter, klummeskribenter, pensionerede præster, kulturformidlere og en biskop.

Fællessang: *I al sin glans nu stråler solen.*

Glimt fra årsmødet 2024

Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder, sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Årsmødet 2024 blev afholdt i Aarhus Stift tirsdag den 21. og onsdag den 22. maj. Ca. 100 medlemmer var mødt frem på Jørgensens Hotel i Horsens til generalforsamling, foredrag og ekskursion.

Læs formandens beretning og referat fra generalforsamlingen andetsteds i dette årsskrift.

Tirsdagens første foredrag var ved forfatter, salmedigter og ph.d. i religionsvidenskab Iben Krogsdal. Hun talte om kirkegårdens dobbelthed – når vi kommer der, har vi mistet nogen, men stedet får også minderne frem og giver os adgang til at mødes og tale med vores døde. Iben Krogsdal talte om det liv, vi således lever med vores døde, og fik med hjælp fra organist og pianist Kristian Bisgaard årsmødedeltagerne til at istemme nogle af hendes nyere salmer om døden og kirkegården, bl.a. *Opstandelsen er lige her, Som de første for-*

Horsens Vestre Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Horsens Vestre Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Mesing Kirkegård.
Foto: Stine Helweg.

Mesing Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

årsdage, På min gravsten engang skal der stå. Det er så yndigt at følges ad blev der også plads til, og Det var en lørdag aften, hvor der grædes på en kirkegård; dog ikke for en afdød.

Læs Iben Krogsdals artikel om en anden af de salmer, der blev sunget – *Du lagde livstid i min krop* – andetsteds i årsskriftet.

Om aftenen holdt Lise Palstrøm, sognepræst i Veng-Mesing Sogne og Grøn Kirke-præst i Aarhus Stift, foredrag om kirkegårdenes grønne omstilling under overskriften *Frodighed og mangfoldighed – eller ørkenvandring?* Hun fortalte om Grøn Kirkes arbejde med biodiversitet på kirkegårdene med udgangspunkt i naturen eller skaberværket som en del af os og ikke som et instrument for os.

Hun konstaterede, at mange kirkegårdsbrugere har en modvilje mod forandringer, men at kirkegården kan bearbejde denne modvilje gennem kommunikation – hvad gør vi, hvorfor gør vi det? – og involvering af lokalsamfundet, f.eks. biavlere og skoleklasser. Hvilken 5. klasse vil ikke gerne have fuglekasse- og insekthotelproduktion på skemaet? Formidling kan ske ad mange kanaler, f.eks. QR-koder, kirkegårdskaffe og kirkegårdsvandring.

Horsens Vestre Kirkegård,
navnestele på skovafsnittet.
Foto: Mette Fauerskov.

Og så slog Lise Palstrøm et slag for velduftende planter og for brug af ressourcerne på www.gronkirke.dk.

Aftenens sidste indlæg var en gennemgang af den efterfølgende dags ekskursion ved Anne-Marie Møller, kirkegårds konsulent i Aarhus Stift.

Efter andagt i Klosterkirken onsdag morgen besøgte årsmødedeltagerne fem kirkegårde:

- Østerhåb Kirkegård, der blev indviet i 2012 og er tegnet af landskabsarkitekt Preben Skaarup
- Horsens Vestre Kirkegård med bl.a. krematorium og en ny skovafdeling ved landskabsarkitekt Charlotte Skibsted
- Den terrasserede og frodige Ry Kirkegård med bl.a. nyt parkafsnit ved Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter og et lidt ældre skovafsnit ved Wad Landskabsarkitekter
- Mesing Kirkegård med eksempler på Grøn Kirke-initiativer
- Vær Kirkegård med bl.a. ny engkirkegård af landskabsarkitekt Birgitte Henningsen.

Ry Kirkegård.
Foto: Stine Helweg.

Glimt fra seminaret *Døden i naturen* 2024

Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder, sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Den 19. august 2024 mødtes knap 100 medlemmer i Dalum til seminar om naturkirkegårdens kultur og udvikling. Foreningen for Kirkegårdskultur havde taget initiativ til seminaret i lyset af den gennem mange år stigende efterspørgsel på gravpladser i skov, hav eller klit. Ønsket var at få belyst udviklingen og mulighederne for på kirkegårdene at imødekomme ønsket om mere naturprægede gravstedsformer, samtidig med at graven bibeholdes som mindested og kulturel manifestation.

Efter en velkomst ved foreningens sekretær, Stine Helweg, holdt landskabsarkitekt og kirkegårdskonsulent Mette Fauerskov et indlæg om de første gravpladser i naturen. Foredraget strakte sig fra såkaldte pesttjørne over de tidligste herregårdsgravpladser (anlagt bl.a. som konsekvens af 1805-forbuddet mod begravelser inden i kirkerne) til de første naturkirkegårde med adgang for almenheden (Høsterkøb, 1932) – og med den pointe, at naturkirkegårde er mere end løvskovskirkegårde.

Klaus Kerrn-Jespersen, seniorrådgiver for bispekollegiet og forhenværende kontorchef i Kirkeministeriet, talte herefter om de økonomiske konsekvenser af den stigende tilstrømning til askespredning over hav, som i dag udgør ca. 10 % af "nedsættelserne", og naturgravpladser uden for kirkegårdsmuren, der udgør ca. 1 % af nedsættelserne. Han stillede spørgsmålet, hvornår folkekirken eller kommunerne tager konkurrencen op med de private skovbegravelsespladser og indrykker annoncer for deres ydelser i Ældresagens medlemsblad eller Ud & Se. Meget handler om kommunikation om de tilbud, der faktisk findes. Klaus Kerrn-Jespersen foreslog, at folkekirken begynder at betragte gravstedsejerne som indehavere af en abonnementsordning, som man bedst fastholder gennem løbende kommunikation og ikke kun kontakter, når gravstedet udløber.

Fra salen supplerede professor i religionssociologi Margit Warburg med den oplysning, at to tredjedele af dem, der vælger de uindviede skovkirkegårde, er medlem af folkekirken og ikke argumenterer økonomisk for deres valg af gravsted – de vil bare ikke have kirkegårdens parcellushaver.

Efter frokost holdt foreningens formand, biskop Elob Westergaard, et indlæg om naturkirkegården som hotspot af natur og kultur. Begrebet *hotspot* er hentet fra den afdøde franske filosof Michel Serres, der brugte det om steder, der kan binde mennesker sammen – som kirkegården, der både horisontalt og vertikalt forankrer os i en sammenhæng. Elob Westergaard talte bl.a. for at tage det stemningsfulde i naturen alvorligt og om, at man godt, uden at underminere den menneskelige værdighed, kan give naturen bedre plads på kirkegårdene.

Endelig gav landskabsarkitekt og kirkegårdskonsulent Anne Vium Skaarup gode eksempler på skov- og naturkirkegårde i bl.a. Farum, Nebsager, Horsens og Nørre Lyngvig. Hun talte om naturkirkegårdenes følsomhed over for fremmedelelementer – det er steder, hvor stemningen let kan ødelægges. Vellykkede naturkirkegårde vil derfor altid være et samspil mellem natur og landskabsarkitekter.

Den afsluttende debat om strategier for udvikling af naturkirkegårde som kulturelle forlængelser af kirkegården blev styret af Mads Davidsen, biskop over Fyens Stift, og involverede foredragsholder, salen samt to særligt indbudte debattører, Hans-Henrik Nielsen, menighedsrådsmedlem i Måløv Sogn, samt Dorte Sørensen, tidligere provst i Odder Provsti. Sidstnævnte påpegede, at en forandring i sorgbegrebet måske godt kan redegøre for en del af den medvind, som begravelser uden for kirkegårdsmuren oplever. Mange er døende i årevis, og lige så lang en "ventesorg" får de pårørende. I døden kan man endelig give slip, og så er behovet måske ikke at lægge sig ind under endnu et reglementsregime – dét på kirkegården. Blandt forslagene til, hvordan de traditionelle kirkegårde kan "komme ind i kampen", var

- at passe på træerne
- at give frit kirkegårdsvalg på tværs af provstier eller stifter eller måske sågar på tværs af folkekirken som sådan
- at etablere faggrupper for initiativer i retning af mere naturprægede kirkegårde
- ikke at konkurrere med skovkirkegårdene ved at kopiere dem, men ved at fastholde, at man driver folkekirke.

Opholds- og blomsterlægningsplads inden for indgangen til Farum Skovkirkegård ved Farum Kirke med skovtulipaner i forgrunden. Skovkirkegården er planlagt af landskabsarkitekt Charlotte Skibsted, den runde sten er designet af landskabsarkitekt Anne Wonsild.
Foto: Anne Wonsild.

Om Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdenes æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles, så kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

- Årsmøder, der afholdes på skift i landets ti stifter. Årsmødet omfatter faglige foredrag, generalforsamling samt en heldagsekskursion.
- Årsskriftet bringer artikler med indhold af såvel akademisk som praktisk karakter. Artiklerne er forfattet af en bred skare af mennesker med indsigt i mange forskellige aspekter af kirkegårdskulturen, f.eks. sociologiske, teologiske, kulturhistoriske, arkæologiske, drifts- og lovgivningsmæssige samt kunsthistoriske og landskabsarkitektoniske. Endvidere rummer årsskriftet anmeldelser af aktuelle bøger og udstillinger. Årsskriftet har en høj faglig kvalitet og er en trykt bog på ca. 100 sider. Tidligere numre af årsskriftet er tilgængelige for alle på tidsskrift.dk.
- Temadage og seminarer hvert andet til tredje år.
- Hjemmeside med oplysninger om foreningen, links og mulighed for download af ældre numre af årsskriftet.

Netværk og udsyn

Vi er foreningen for alle dem, der interesserer sig for danske kirkegårde. I over 100 år har vi arbejdet for, at kirkegårdene bevares og udvikles på en måde, så de kan være til trøst og glæde for alle. Vi har et bredt perspektiv på kirkegårdene, og vi lægger vægt på at samle mennesker med vidt forskellig faglig og organisatorisk baggrund såvel som privatpersoner.

Et medlemskab giver gode muligheder for at skabe et bredere netværk, som kan give dig inspiration og vigtig erfaring at trække på. Ved vores årsmøder og temadage vil man blandt deltagerne kunne møde landskabsarkitekter, kirkegårdsledere, stenhuggere, historikere, kunsthistorikere, arkæologer, provster, menighedsrådsmedlemmer og alle mulige andre, der deler en fælles passion for kirkegårdene.

Vi er en levende og engageret forening. Som medlem bliver du orienteret om nye tiltag og ny viden inden for alle aspekter af kirkegårdsområdet gennem foredrag og artikler i vores årsskrift. Foreningen giver også kirkegårdene en stemme i den offentlige debat og søger at påvirke politiske beslutninger, lovgivning og administrative procedurer.

Årsmødet 2024 og 2025

Årsmødet 2024 fandt sted i Horsens, Aarhus Stift. Årsmødet 2025 vil finde sted den 19.-20. maj i Ribe Stift.

Kontingent

Kontingentet udgør i 2025 400 kr. pr. år for første medlemskab og 325 kr. pr. år ved efterfølgende medlemskab. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og adgang til at deltage i årsmøde, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens administrator eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller ved henvendelse til foreningens administrator på post@kirkegaardskultur.dk.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2024-25

- Formand: Biskop Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 7542 1800
eve@km.dk
- Næstformand: Landskabsarkitekt Mette Fauerskov
Bævervej 22
8270 Højbjerg
Tlf. 2225 8667
mf@mflandskab.dk
- Kasserer: Kirkegårdsleder Dennis Næser
Kildegade 31
8700 Horsens
Tlf. 4046 7414
dgn@horsenskirkegaarde.dk
- Sekretær: Kirkegårdsvejleder Stine Helweg
Frederiksborgvej 125
2400 København NV
Tlf. 2686 0217
stihel@kk.dk
- Øvrige
bestyrelses-
medlemmer: Stenhuggermester Filip Møller
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
Omhoogårdvej 10
8700 Horsens
Tlf. 7563 0309
filips@filips.dk
- Museumsinspektør Claus Rohden Melin
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
Tlf. 4120 6853
claus.rohden.melin@natmus.dk

Landskabsarkitekt Anne Vium Skaarup
Graven 3
8000 Aarhus C
Tlf. 2343 4642
avs@skaaruplandskab.dk

Menighedsrådsmedlem
Hans-Henrik Nielsen
Møllemosen 75
2760 Måløv
Tlf. 2127 0258
hhnie@outlook.com

Suppleanter: Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 2896 8154
post@kirkegaardskultur.dk

Cand.mag. Klaus Bertelsen
Museumsfaglig Afdeling, Den Gamle By
Viborgvej 2
8000 Aarhus C
Tlf. 2684 5901
kbe@dengamleby.dk

Administration,
ekspedition
og webmaster: Foreningen for Kirkegårdskultur
c/o Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 2896 8154
post@kirkegaardskultur.dk

www.kirkegaardskultur.dk

